

Eöry Gabriella

A KASZINÓK ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON

A magyarországi kaszinókról még nem született átfogó nyilvántartás. Az általam összeállított kaszinókataszter lehetővé kívánta tenni ennek a speciális egyesület-típusnak a számbavételét, mennyiségi változásainak elemzését, a korszakhatárok megállapítását és az egyes korszakok jellemzőinek vizsgálatát is. Az időhatár igen széles, az elemzés alapjául szolgáló adatbázis a kaszinók fennállásának teljes időtartamát felöleli. Ebből, az egyesületkutatás forrásadottságaiból és jelenlegi eredményeiből következően pontossága kívánni valót hagyhat maga után. Minden bizonnyal talál benne hiányokat és tévedéseket az egy adott területtel (várossal, megyével) foglalkozó kutató, aki behatóbban tanulmányozza egy-egy egyesület alapszabályait. Mégis úgy gondolom, hogy munkám jó és fejleszthető alapját képezheti az esetleges jövőbeni, részletesebb vizsgálatoknak.

Az 1827 és 1945 között alakult kaszinók katasztere jelenleg 849 különböző település kaszinóit tartalmazza, összesen 1089 ilyen nevű egyesületet. Az adatbázisba minden olyan egyesület bekerült, mely működése nagyobb részét tekintve a kaszinó nevet viselte.¹

A magyarországi kaszinók katasztere a 19. és 20. századi egyesületstatisztikák, a témával foglalkozó szakirodalom és a Pór Edit által szerkesztett *A magyarországi egyesületek címtára* című munkák adatait vette alapul.² A kaszinómozgalom kezdetére nézve nem álltak rendelkezésemre statisztikai felmérések, a korszak alapításait egyrészt a *Honművész* 1833-as számában közölt lista³ alapján próbáltam rekonstruálni. E mellett Fülöp Géza⁴ korabeli újságok, helytörténeti kiadványok, adattárak, levéltári források alapján összeállított jegyzéke volt a segítségemre. A fentiekén kívül még Majláth Béla⁵ Országos Széchényi Könyvtárban található

¹ Az adatbázisban az egyesületek megyénként, azon belül településenként szerepelnek. Ki kell hangsúlyozni, hogy az adatok sajátosságai miatt az esetek többségében csak a kaszinók alapítási évéről beszélhetünk. Jelenleg az adatbázisban szereplő kaszinóknak csak a feléről rendelkezünk adattal működésük időtartamára vonatkozóan is. Az alábbiakban egy-egy korszak rajzolatának részletességét elsősorban a rendelkezésre álló adatok határozzák meg.

² A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig. Szerk. Poór Edit. Bp. 1988.

³ Casinók. *Honművész*, 1833. április 21. 46.

⁴ *Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978. 97–99.

⁵ Majláth Liptó megyei gazdálkodóból majd alispánból lett a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának őre 1879-ben. Szerteágazó publikációs tevékenysége egy széles érdeklődési körű emberre utal. Szinnyei huszonkét önálló munkát sorol fel a neve alatt, köztük sok forrásközlést, többek között Széchényi levelezését is.

kézirata⁶ járult hozzá a korszak kaszinótörténetének jobb megismeréséhez.⁷ A későbbi időszakokra nézve fontos információval szolgáltak az országos egyesületi felmérések. Az első, 1862-es országos összeírás szerint 579 egyesület működött az ország területén, amelyből 264 társalgási egyesület volt.⁸ Az 1878-ban készült második országos statisztika 3995 egyesületet vett számba,⁹ ebből 964 egyesület soroltak a társasegyletek közé, közülük 227 volt kaszinó (az összes ekkor létező egyesület 5,7%-a). 1932-ben 14 365 egyesületet írtak össze a trianoni Magyarországon, a társaskörök főcsoportján belül (3 807 egyesület) a kaszinók és a klubok együtt szerepeltek (915 egyesület).¹⁰ Az eredményeket – Budapest egyesületeit kivéve – nem közölték az 1878-as felvételhez hasonló részletességgel, így az adatbázis építésében nem voltak használhatók.

Az országos összeírásokhoz hasonlóan fontos adatokkal szolgáltak és sok esetben pontosították a már meglévő adatokat a megyei egyesületi kataszterek.¹¹ Szintén új elemekkel gazdagították az adatbázist a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának egyesületi adattárában található adatok (ahol az 1867

⁶ Majláth Béla kézirata Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Quart. Hung. 2356.

⁷ A kéziratra Pajkossy Gábor hívta fel a figyelmet, melyért ezúton is köszönetet mondok.

⁸ *Hunfalvy János: Magyarország különböző egyletei. Statisztikai Közlemények IV. 1863. 2. szám.* Szerk. Hunfalvy János. Pest 1863. 246–269.

⁹ *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban.* Szerk. Vargha Gyula. Hivatalos Statisztikai Közlemények. Bp. 1878.

¹⁰ Az összeírás általános ismertetése az alábbi helyeken olvasható: *Dobrovits Sándor: Magyarország egyesületi statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle 13. (1935) 1. sz. 23–37.; Uő: Budapest egyesületei.* In: *Budapesti Statisztikai Közlemények 74/3.* Szerk. Illyefalvi Lajos. Bp. 1936.; *Uő: Magyarország Trianontól napjainkig. Társadalmi szervezetek. Magyar Statisztikai Szemle 16. (1938) 4. sz. 414–418.*

¹¹ *Balla Ferenc – Wirth István: Egyesületek a Jászságban.* In: Zounonk. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 5. Szerk. Botka János. Szolnok 1990. 143–156.; *Böszö Sándor: A Somogy megyei egyesületek története a dualizmus idején – Az 1867–1918 között alakult Somogy megyei egyesületek katasztere.* In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 16.* Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1985. 401–432.; *Uő: Egyesülettípusok a dualizmus kori Somogyban.* In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 18.* Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1987. 247–290.; *Uő: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában.* In: *Somogyi Almanach 53.* Szerk. Szili Ferenc. Kaposvár 1997.; *Uő: Zala megye egyesületi katasztere.* In: *Zalai Gyűjtemény 42. (Zalai történeti tanulmányok) Zalaegerszeg 1997. 181–236.; Brunda Gusztáv: Művelődési tartalmú egyesületek a dualizmuskorai Nógrádban 1867–1918. (Művelődéstörténeti áttekintés) In: Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18–20. században. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból.* Szerk. A. Varga László. Salgótarján 1990. 125–201.; *Földi István: Nógrád megyei egyesületek 1867 és 1918 között.* In: *Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében i. m. 7–123.; Hajdú Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944.* Szeged 1997.; *Márfi Attila: Baranya vármegye egyesületei (1867–1914).* In: *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. 1985–1986.* Szerk. Szita László. Pécs 1986. 193–214.; *Uő: Baranya megye egyesületeinek vizsgálata (1915–1950) In: Baranyai Helytörténetírás. 1987–1988. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Szerk. Szita László. Pécs 1988. 251–288.; *Murányi Lajos: A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849).* Szerk. Erdős Ferenc. (Fejér Megyei Levéltár közleményei 16.) Székesfehérvár 1993.

és 1944 között működött egyesületek között 458 kaszinó iratai lelhetőek fel). Mindezek mellett néhány korántsem teljes összeírás és évkönyv gyarapította az adatokat,¹² valamint felhasználtam még az egyesületekkel és azok egyes fajtáival foglalkozó szakirodalomban található adatmorzsákat is.

A fentiekben bemutatott források felhasználásával összeállított kataszterben szereplő adatok a statisztikák pontatlansága és retrospektív jellege miatt torzíthatnak, amit több forrás párhuzamos használatával igyekeztem tompítani. Vagyis az adatbázisba – az esetek túlnyomó részében – két vagy több forrás adatai alapján kerülhetett be egy-egy kaszinó. Mindezeket figyelembe véve úgy gondolom, hogy az adatbázisban szereplő adatok jól közelítik a valóságot.

Az alapítások gyakorisági görbéje arra enged következtetni, hogy a kaszinó-alapítási kedv alakulása egybevágott az egyesületekről általában felrajzolt trendekkel. A 19. század elején induló mozgalom a reformkori tömeges alakulásokat, majd a neoabszolutizmus idejének viszonylagos visszaesését követően a dualizmus második felében érte el fénykorát. Vagyis 1827 és 1848 között alakult meg az összes kaszinó 15,4%-a, szám szerint 171, majd 1849 és 1867 között mindössze 82 kaszinót alapítottak (az összes kaszinó 7,4%-át), a dualizmus idején 735 kaszinót jött létre, mely a teljes sokaság 66,3%-át jelentette. A két világháború között viszont csak 40 kaszinó megalakulásáról van adatunk, ami az összes kaszinó 10,9%-át tette ki.

Reformkori kaszinók

A *Pesti Casino* megalapítása (1827) után három évvel szaporodtak meg látványosan a kaszinók az országban.¹³ A harmincas években átlagosan évi tíz, a negyvenes években átlagosan évi nyolc kaszinót alapítottak. Az 1848-ig tartó időszakra nézve látható, hogy nincs egyértelmű, töretlen növekedési időszak a kaszinóalapítások tekintetében. A harmincas évek elejének kiemelkedő alapítási kedvét követően talán a leghosszabb prosperáló időszak 1836 és 1842 között figyelhető meg. Az adatok tehát egyértelműen cáfolni látszanak Simon Zoltán kijelentését, mely szerint az 1837–38-as évek jelentették a csúcspontot és „a kaszinók létrehozására irányuló kedv ezután fokozatos csökkenésnek indult.”¹⁴

¹² *Koczányi Béla*: Magyarországi társas- és közművelődési körök kereskedelmi-, ipari- és gazdasági szakegyletek valamint dal- és zeneegyesületek czimtára. Kassa 1899.; Társulatok egyletek és körök évkönyve az 1902. évről. Kassa 1902.

¹³ Talán erre utal Lackó Mihály megállapítása, amely szerint „A kaszinók néhány éves tetszhalál után, 1831 körül egyszerre csak feltámadtak és gombamód szaporodtak az országban.” *Lackó Mihály*: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1977. 116.

¹⁴ *Simon Zoltán*: A reformkori magyar politikai nyilvánosság és a Nemzeti Kaszinó. *Sic Itur Ad Astra* 12. (2000) 3. sz. 26.

Pesten a *Nemzeti Casino* megalakulása után, de még ugyanabban az évben, pontosan nem tisztázott időpontban alapították meg a *Kereskedői* vagy *Mercantill Casino*t. Az első vidéki kaszinót pedig szintén 1827-ben, Tolnán hozták létre. Érdekes, hogy miért pont ezen a Duna-menti településen követték elsőként Széchenyi kezdeményezését. A jelenség egyik magyarázata lehet, hogy ekkor „megnőtt a Duna-menti kikötőhelyek, például Mohács, Tolna gazdasági szerepe, ami gyors népességnövekedésükben, a kézművesek és kereskedők nagy számában is megmutatkozott.”¹⁵ (Mohácson 1836-ban alapítottak kaszinót.) 1828-ban Hajdúböszörményben, 1829-ben pedig Szegeden lelt követőkre Széchenyi eszméje. Az 1830-ban alakult tíz kaszinó közül nyolc az ország Dunától keletre eső településein alakult meg. Köztük az első megyei hatókörű kaszinót *Nógrádmegyei Casino Egylet* néven Balassagyarmaton alapították. A következő évben Sátoraljaújhelyen Kossuth Lajos bábáskodása mellett (az első évben a jegyzői tisztet is ő viselte) szintén megyei kaszinó alakult *Zemplén Vármegyei Casino Egylet* elnevezéssel.

Az 1832-ben megalakult tizenegy kaszinó többsége ismét a keleti országrészben jött létre (öt Erdély és a Partium területén, egy-egy a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon). A következő évben, az évtized átlagát jóval meghaladva, tizen-nyolc kaszinó alakult, többek között Baján, Egerben, Debrecenben, Kolozsváron. Nagyváradon 317 taggal *Bihari Casino* vagy *Bihar Megyei Nemzeti Casino* néven. A nyitrai kaszinóról pedig, Ferstl 1835 októberében tett jelentéséből, tudjuk, hogy annak a megye minden nemese és tisztviselője tagja lett.¹⁶ Gróf Reviczky Ádám kancellár és a titkosrendőrség a *Pesti Casino* megalakulása óta folyamatosan tájékoztatta az uralkodót az újabb kaszinóalakulatokról és a kaszinókban történekről.¹⁷ Az uralkodó 1833-ban, részben a *Jelenkor*-ban megjelent, a kaszinókra vonatkozó közlésekre hivatkozva jelentést kért a kancellártól a kaszinók számára és működésére vonatkozóan. Reviczky beszámolójában azt javasolta, hogy vizsgálják felül a már megszűletett egyesületek és főleg a kaszinók alapszabályait, és ha szükséges, tiltsák be őket.¹⁸ Ugyanekkor József nádor úgy vélte, távolról sem nevezhetők tömegesnek a kaszinóalakulások (ő csupán öt egyesületet: a *Pesti Casino*t, a *Mercantill Casino*t, a Sárospatakon és Zemplénben, valamint Szepesbélán alakultakat említi meg).¹⁹

¹⁵ *Bácskai Vera*: Város és városi polgárság a Dunántúlon. In: *Városok és polgárok Magyarországon*. I–II. Bp. 2007. II. 518.

¹⁶ Leopold Ferstl tanácsos 1835. október 14-i jelentése. Idézi *Takáts Sándor*: *Hangok a múltból*. Bp. 1930. 181.

¹⁷ Erről részletesen lásd Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I–II. Szerk. Vizsota Gyula. Bp. 1927. I. XIII–XXI.

¹⁸ Reviczky magy. Kancellár előterjesztése 1833. március 6. (St. Konf. 1833:228.sz.) Függelék. Széchenyire vonatkozó besúgó- és hivatalos jelentések. In: Gróf Széchenyi István naplói IV. (1830–1836). S. a. r. Vizsota Gyula. (Gróf Széchenyi István Összes Munkái) Bp. 1934. 668.

¹⁹ Gróf Széchenyi István írói és hírlapi i. m. I. XXIII.

Véleménye szerint az egyesületek alapítása a korszellem következménye, azok terjedését nem kell megállítani, csak a bejelentési kötelezettséget kell végrehajtatni velük. Összességében úgy véli, hogy a kezdeményezések elfojtása káros volna, mert az számtalan titkos társaságot hívna életre. A nádor királynak tett javaslata szerint egyrészt a törvényhatóságok illetékeseinek szigorú felügyeletet kell gyakorolniuk a kaszinók felett, másrészt pedig az új alakulatokat kötelezni kell alapszabályaik felterjesztésére. Ennek értelmében a király 1833. november 18-án a magyarországi, 1834. január 4-én az erdélyi kaszinók ügyében tett leiratában a kaszinók teljes körű ellenőrzése mellett szaporodásuk visszaszorítását is kívánatosnak tartotta.²⁰ Ha azonban az adatbázis által prezentált számokra tekintünk, láthatjuk, hogy az uralkodó kívánsága nem teljesült. 1834-ben és 1835-ben ugyan az átlag alatt maradt az alapítások száma (öt, illetve négy kaszinó), de az átmeneti visszaesést követően a negyvenes évek elejéig ismét jelentős számú kaszinó alakult.

1835-ben Pest után elsőként Balassagyarmaton és Pápán alakult meg a városok második kaszinója. Az első esetben, a *Nógrádmegyei Casino Egylet* mellé *Balassagyarmati Casino Egylet* néven alakítottak egyesületet. Mindkettőről tudjuk, hogy még az első világháborút követően is működtek. Pápán az 1832-ben alakult kaszinó mellé 1835-ben egy polgári kaszinó jött létre: „midőn casinónknak személyválogatás nélkül minden becsületes magaviseletű férfiú tagja lehetett, épen (sic!) akkor némely polgárok, a közjóra is nagyobb hatással levő közzerőnek megszólításával, ezen kis városban, egy másik, úgynevezett polgári casinót is alkotak.”²¹ A két kaszinó 1848-ban a forradalmi események hatására egyesült, majd 1852 és 1854 között szüneteltette működését, 1867-ben pedig a két intézmény ismét szétvált. Az 1878-as összeírás szerint azonban már csak egy kaszinó működött a városban 173 taggal 10 forint tagdíj mellett.

1836-ban Kassán is megalakult a város második kaszinója, mely nevében a polgári jelzővel fejezte ki az 1832-ben alakult nemesi kaszinótól való különállását. Ugyancsak 1836-ban jött létre Pozsony első állandó kaszinója *Pozsonyi Polgári Casino* néven.

1838-ban figyelhető meg először (az 1827-es pesti alapításokat kivéve), hogy ugyanabban a városban, ugyanabban az évben két kaszinó alakult. Székesfehérváron a(z) (úri) *Fejérvári Casino* és a (polgári) *Székes-Fejérvári Casino* már egyértelműen az elkülönült társaséletet hirdették. A fehérvári, magát úri-
nak nevező, kaszinó 1838 áprilisában 240 taggal, az inkább polgárokat magába

²⁰ Gróf Széchenyi István írói és hírlapi i.m. I. XXVI.

²¹ A Pápai Casino részvényeseinek névsora betűrenddel, annak törvényei és egyéb tudnivalói. In: Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Szerk. Hudi József. (Pápai Református Gyűjtemények. Forrásközlések 2.) 2001. 21.

fogadó kaszinó pedig egy hónappal később, 236 taggal alakult meg.²² A *Fejérvári Casino* elsősorban a megyei arisztokráciát, a földbirtokos és hivatali nemességet tömörítette és megyei hatókörű volt. A polgárok arányát a kaszinón belül Murányi Lajos 15%-ra becsüli. A *Székes-Fejérvári Casino* városi hatókörű volt, tag-ságában a polgári foglalkozásúak (kereskedők, iparosok, városi tisztségviselők) alkották a többséget – a 236 alapítóból 150 fő volt ide sorolható.²³

1840-ben alakult meg az első foglalkozási elkülönülést hirdető *Bányatiszti Kaszinó* Pierg-Szélaknán, azaz Hegybányán. A településen négy évvel korábban sima kaszinó egyletet is alakítottak. 1848-ban pedig nem messze a fenti településtől, Pohorellán (Koháryháza) alakult meg az első gyári kaszinó *Casino Egylet a Vasgyárban* elnevezéssel.

A délvidéki és horvátországi alapítások az 1837-es eszéki alapítást követően 1840-ben Szabadkán, 1841-ben Zágrábban folytatódtak. 1841-ben alapították meg Budán (a korai előzmények után)²⁴ az első kaszinó nevű egyesületet *Budai Casino Egylet* néven. 1842-ben alakult először az országban vallási elkülönülést hirdető kaszinó, a pozsonyi *Izraelita Casino*. Fontos még megemlíteni, hogy 1846-ban és 1847-ben két nemzetiségi kaszinó is alakult. Ezt megelőzően csak a feltehetően elfogadott alapszabály nélkül működő brassói görög kaszinó viselt a nevében ilyen megkülönböztetést. Éppen ezért nem meglepő, hogy 1846-ban pont Brassóban alakult román kaszinó. Ezzel egy időben Munkácson ruszin kaszinót alapítottak, mely az előző évben létesített *Munkácsi Polgári Casino* mellett létezett. A korszak utolsó éveiben az alapítások száma nem haladta meg az évi tízet.

Az adatbázisban található 171 reformkori kaszinó közül a legtöbb az ország középső részén elterülő megyékben jött létre. Heves és Külső-Szolnok vármegyében tíz, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében kilenc, Bács-Bodrogban nyolc, Tolna, Nógrád és Békés vármegyében hat-hat kaszinót alapítottak. A 171 kaszinó 143 különböző településen alakult, közülük 124 városi jogállású településen jött létre.

A képet árnyalandó, megpróbáltam Bácskai Vera és Nagy Lajos településhierarchiai vizsgálatának eredményeit ráilleszteni az adatbázis reformkori alapításainak települési adataira.²⁵ A kaszinókataszterben szereplő települések (143) közül csak a szűken vett ország területén fekvő települések száma 118. A hierarchikus besorolás szerint a 118 kaszinóalapító település közül 43 (36,4%) volt első vagy másodrendű város. Ezen belül az elsőrendű kereskedelmi központokban,

²² *Murányi Lajos*: A reformkori Fejér vármegye i. m.

²³ *Murányi L.*: A reformkori Fejér vármegye i. m. 30.

²⁴ 1787-ben a budai karmelita kolostor templomát és a hozzá tartozó refektóriumot alakították át a kaszinó céljaira, mely 1787. december 18-án nyitotta meg kapuit. Lásd *Ország Sándor*: Budai színházak és játékszín. Bp. 1895. 14.

²⁵ *Bácskai Vera – Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984.

a gyűjtő- és elosztó központokban volt a legnagyobb az alapítások gyakorisága. Négy település a város és a falu közötti átmenetet képviselte (3,3%). A kaszinót alapító települések közül funkcionális értelemben 17 nem tekinthető városnak, de ehhez hozzá kell számolnunk a besorolatlan 54 települést is (ez utóbbiak azért nem kerültek bele a vizsgálatba, mert nem teljesítették a Bácskai–Nagy kutatás azon alapvetését, hogy kiemelkedő piachelyek lettek volna 1828-ban) – így összesen 71 település. Ami tehát együttesen a teljes településállomány 60,1%-át teszi ki.

Összességében tehát megállapítható, hogy a reformkorban elsősorban a jogi értelemben városnak tekinthető településeken alapítottak kaszinókat. Ha azonban a funkcionalitás felől osztályozzuk az egyes településeket, akkor azt látjuk, hogy a kereskedelmi szempontból fontos és központi szerepkörű városok kisebb részben képviseltették magukat a „kaszinómozgalomban”, mint az ilyen tulajdonságokkal nem rendelkezők.

A kutatás további kérdése volt, hogy miért éppen ezeken a településeken alapítottak kaszinókat a korszakban. Mindvégig azzal az alaphipotézissel dolgoztam, mely szerint a kaszinóalapítási kedv vagy a társasági életre való hajlandóság nem számszerűsíthető adatok függvénye volt, hanem a helyi társadalomban élő egyes emberek mentalitásán múlt. A kaszinóalapító települések közül azonban csupán hét olyan volt, melyben a polgári elemek aránya meghaladta az 50%-ot. Emellett nyolc olyan, amelyben a polgári foglalkozásúak aránya 20% alatt volt. Az eloszlások tehát nem segítettek a kiinduló kérdés megválaszolásában ezért a lépték megváltoztatásával próbálkoztam. Az általános történeti diskurzus azt feltételezi, hogy nemesi kezdeményezésre és azok aktív részvételével alakultak meg az egyes kaszinók, különös tekintettel a reformkorra. Az a néhány forrás és adat viszont, ami a rendelkezésemre állt ezt a vélekedést nem támasztotta alá.

A *Szeged-belvárosi Kaszinó* 1829-ben a *Pesti Casino* megalakulását követő első alapítási hullám idején jött létre. A kezdetben társalkodási egyesület, majd casinoi egyesület néven szereplő egyesület 1839 körül a palánki, majd tíz év múlva a belvárosi kaszinó nevet vette fel. Ebben az esetben nemcsak Czímer Károly korabeli dokumentumokra támaszkodó, alapos kaszinótörténete²⁶ volt a segítségemre, hanem Szeged város monográfiája is. A kötetben Gergely András a kaszinók történetét külön alfejezetben tárgyalja.²⁷ Véleménye szerint a korai alapításban a Szegedre betelepült német polgárság nyugat-európai tapasztalatai játszották a legfontosabb szerepet. Ennek a csoportnak a két legtehetősebb alakja, Götz János

²⁶ Czímer Károly: *A Szeged-Belvárosi Kaszinó százéves története (1829–1929)*. Szeged 1929.

²⁷ Gergely András: *A polgári társasélet szerveződése*. In: *Szeged története*. II. Szerk. Farkas József. Szeged 1985. 713–715.

szappanfőzésből meggazdagodott vállalkozó, háztulajdonos és ifjú Schaeffer Ádám vaskereskedő volt a kaszinó megalapításának kezdeményezője. Mellettük Fadgyas Pál ügyvéd, Aszódi Tóth János nagykereskedő és táblabíró, valamint Pintér János adószedő vett még részt az egyesület szervezésben. A Gergely által hangoztatott nyugat-európai tapasztalat mellett Czímer kiemeli, hogy az alapító atyáknak rendszeres kapcsolatuk volt a fővárossal,²⁸ vagyis – teszem hozzá – mindenféle újdonságról, újításról hamarabb értesülhettek, mint a városban lakó, de onnan ritkábban kimozduló társaik. Szegeden tehát egyértelműen az úgynevezett *új polgárság* képviselői voltak az ötletgazdák, sőt az egyesület tagsága is főként a kereskedők és iparosok közül kerültek ki, a városvezetők, a honoráciorok, értelmiségiek csak 1833 után, Széchenyi látogatásának hatására léptek be az egyesületbe.²⁹ Debrecenben 1833-ban és 1841-ben alakultak kaszinók. A *Debreceni Casino* alapításának kezdeményezői a magisztrátus vezetői és a táblás urak voltak.³⁰ A konkrét ötletgazdát Goda Éva kutatásaiból sajnos nem ismerhetjük meg, de az kiderül, hogy a szervezkedésben a város vezető tisztségviselői és hivatalnokai, a kollégium tanárai, iparosok, kereskedők, ügyvédek és orvosok is részt vettek. A régibb kaszinó alapító tagjainak (150 fő) ötöde gazdag kereskedő, 15%-a városi hivatalnok volt. Jelentős volt még az értelmiségi alkalmazottak és az ügyvédek részvétele (13 illetve 10 fő) is.³¹ Az 1841-ben megalakított *Polgári Casino* kezdeményezői között ugyanakkor elsősorban értelmiségiek voltak: Balásházy János agrártudós és szakíró, Telegdy Kovács László író, ügyvéd, Péczely József és Szűcs István kollégiumi professzorok, Tetétleni Farkas Károly, Nánágy Gábor, Kardos István kereskedők, Gyarmati Tar Károly és Szabó Bálint városi tisztviselők.³² Tehát a civis városban is elsősorban a polgári elemek játszottak fontos szerepet a kaszinómozgalomban. Az egyik esetben elsősorban a városi hivatalnokok, másik esetben pedig túlnyomórészt az értelmiségiek vettek részt a kaszinó megalapításában.

Összességében azt állítom tehát, hogy nemcsak egy-egy település társadalmi összetétele befolyásolta a kaszinóalapítási kedvet, hanem elsősorban az adott településen élő, újdonságokra nyitott, kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkező és jó érdekérvényesítő ember vagy kisebb csoport kellett ahhoz, hogy sikerre vigyen egy ilyen vállalkozást. Tehát az egyesületi élet motorjának tekinthető embereknek nem elsősorban számszerűsége, hanem kapcsolati tőkéje és mentalitásbeli hatóereje lehetett a meghatározó. Elsősorban az, hogy képesek voltak-e mozgósítani

²⁸ Czímer Károly: A Szeged-Belvárosi i. m. 18.

²⁹ Uo. 25.

³⁰ Goda Éva: Társasági élet és művelődés. A Debreceni Casino története 1833 és 1945 között. Debrecen 2001. 38.

³¹ Uo. 43.

³² Uo. 50.

a közösség többi tagját a cél érdekében, illetve, hogy meg tudták-e győzni őket kezdeményezésük fontosságáról. Ha csak Széchenyi *Nemzeti Casinó*val kapcsolatos erőfeszítéseit tekintjük, akkor is látható, hogy milyen nehéz volt meggyőzni a potenciális tagokat a csatlakozásra. A *Nemzeti Casinó*t követő alapításoknak ennél könnyebb dolguk volt, hiszen volt egy példa, ami hivatkozási alapot teremtett az egyes kezdeményezéseknek. A magyarországi kaszinók megalakulásának (korai) történetében minden bizonnyal fontos szerepet játszott a mintakövetés. Ennek az emlékei azonban csaknem kétszáz év távolából nehezen fejthetők fel.

Kaszinók a neoabszolutizmus korában

A forradalom és szabadságharc leverése után elkövetkező időszak nem kedvezett az egyesületi életnek, de korántsem tette lehetetlenné azok működését. A forradalom és szabadságharc eseményei alatt az egyesületek nagy része szüneteltette működését, majd a helyzet konszolidálódásával párhuzamosan próbáltak visszatérni a korábbi egyesületi élethez. Az ország politikai viszonyai azonban nem minden esetben tették ezt lehetővé. 1850 novemberétől csak a nem politikai jellegű egyesületek alakulását engedélyezték. A már létező egyesületek pedig csak külön engedéllyel, egy biztos részvétele mellett tarthatták meg közgyűlésüket.³³ A következő év decemberében Karl Geringer – a polgári ügyek császári biztosa – körlevelet küldött az öt kerületi főispánhoz, aminek értelmében 1852. február végéig minden működő egyletnek írásban kellett kérvényeznie továbbműködését.³⁴ Amennyiben ezt elmulasztották, akkor az egyesületet megszüntnek tekintették. Ezt követően az 1852. november 26-án kiadott császári pátens értelmében minden alakuló egyletnek céljaik megjelölésével és alapszabályaikat mellékelve kellett kérvényét a területileg illetékes hatósághoz benyújtania. A már létező, de engedéllyel nem rendelkező egyesületeknek (ezek szerint a fenti körlevél fenyegetőzései ellenére is voltak ilyenek) is a törvény által előírt módon kellett engedélyért folyamodniuk. Az ostromállapot megszüntetésével az egyletek ügye a polgári hatóságok kezébe került. Ennek apropóján Albrecht főherceg-kormányzó rendeletet adott ki 1854. június 11-én.³⁵ A rendelet újra az egyleti gyűlések bejelentési kötelezettségét írta elő (melynek a tárgysorozatát is közölniük kellett) annak érdekében, hogy a hatóság „országfejedelmi” biztost küldhessen ki a helyszínre.

³³ *Deák Ágnes*: Az egyesületek és a Schmerling-provizórium kormányzata. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Szeged 2009. 3.

³⁴ Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867. Iratok. Szerk. Sashegyi Oszkár. Bp. 1959. 49.

³⁵ Munkások és parasztok mozgalmi i. m. 185.

De nézzük hogyan alakult mindez a gyakorlatban. 1849. augusztus 4-én Haynau bevonult Szegedre és statáriumot hirdetett, az egyesülés és gyülekezés tiltva volt, tehát a kaszinó is bezárt. 1851 elején a kaszinó újra kinyitott és tisztújítást tartott. A város császári főnökévé kinevezett Bonyhády Perczel István 1851. október 16-án írt jelentésében többek között a belvárosi kaszinóról is megemlékezett, melynek bezáratását javasolta.³⁶ Ez év december 9-én August Antal pest-budai főispán utasítására a nyilvános összejöveleket megtiltották, a város egyesületeit bezárták. A kaszinó működése hat évig szünetelt, 1857-ben az új polgármester, Gramperl Alajos javaslatára alakult újjá (az alakuló gyűlésen részt vett egy császári biztos is),³⁷ aki ezt követően három évig a kaszinó elnöki tisztét is viselte. Az új alapszabályokat a Helytartótanács 1857. augusztus 22-én erősítette meg.³⁸

Debrecenben ugyanakkor a *Polgári Casinót* 1849 végén a katonai parancsnokság záratta be. Egy éven belül azonban a nagyváradai császári kerületi főispán engedélyezte az egyesület újjáalakulását, ehhez a kaszinónak csak új alapszabályt kellett alkotnia.³⁹ Ezzel párhuzamosan nem kényszerből, hanem saját politikai érzékükre hagyatkozva felkérték a város katonai állomásparancsnokát és a teljes tisztikart, hogy lépjenek be a kaszinóba, így biztosítva az egyesület zavartalan működését.⁴⁰ A kaszinó 1851-ben elfogadott alapszabályában azonban semmilyen utalás nem található sem a különleges helyzetre, sem a közgyűlés megtartására vonatkozóan. Az 1841-es alapszabállyal összehasonlítva nincs nagyobb, említésre méltó eltérés a két szöveg között.⁴¹ Ennek ellenére Barta János Debrecen történetének harmadik kötetében tudni véli, hogy a kaszinó működését azzal a feltétellel engedélyezték, hogy a polgármester minden egyleti ülésen részt vesz.⁴² A fentiekkel ellentétben a nagybecskereki kaszinó 1864-es alapszabályának kilencedik paragrafusában szereplő szöveg utal a sajátos politikai helyzetre: „Minden közgyűlés a politikai hatóságnál jó eleve bejelentendő, s a kormánynak felügyeleti joga általában de különösen a közgyűlésekbeni megjelenésre hivatott k. biztos által lesz gyakorlandó.”⁴³

³⁶ „De annyit tudok, hogy valamint a palánkiban, úgy ezen most nevezett casinokban is számos oly egyének vannak, kik kormányellenes érzelműek, s ennél fogva ezeknek bezáratását részemről czélszerűnek látván, ha e részbeni nézetem Méltóságod által elfogadtatik, a további utasítást ennek végrehajtásához ezennel kikérem.” Bonyhády levele báró August Antal cs. kir. kerületi főispánhoz. 1851. okt. 16. Közli *Reizner János*: Szeged története. 2. Szeged 1899–1900. 185.

³⁷ *Czímer Károly*: A Szeged-Belvárosi i. m. 87.

³⁸ *Kovács János*: A mi kaszinónk. Szegedi Híradó, 1891. október 25.

³⁹ *Goda Éva*: Társasági élet i. m. 94.

⁴⁰ *Szűcs István*: A debreczeni casino története. Debrecen 1884. 19.

⁴¹ Az alapszabályokat közli *Goda Éva*: Társasági élet i. m. 94., 250–251., 253–254.

⁴² *Ifj. Barta János*: Debrecen az abszolutizmus korában. In: Debrecen története. Szerk. Gunst Péter. Debrecen 1997. 3., 13.

⁴³ A Nagy-Becskereki Casino-társulat alapszabályai. Nagybecskereg 1864. 5.

A kaszinóalapítások gyakorisági görbájéről jól látszik, hogy az októberi diploma kiadása után erőteljes növekedés indult meg. Egy év múlva ugyan a provizórium időszaka újabb szigorú ellenőrzést hozott az egyesületekre, elsősorban Pálffy Mór helytartónak köszönhetően,⁴⁴ ennek ellenére az egyesületi aktivitás továbbra is intenzív maradt. A növekedés tényét egy 1864 nyarán kelt helytartótanácsi felterjesztés is igazolja, mely szerint „a legújabb időben az egyletek feltűnő szaporodásában az egyleti mozgalomnak majdnem túláradása tapasztalható.”⁴⁵ A felterjesztés szerint a jelenség oka a haladás és a fejlődés, s nem utolsó sorban az ország akkori politikai helyzete volt. A felterjesztő véleménye szerint a vezetésre hivatott csoportnak csak ezeken a fórumokon nyílik lehetősége az eszmecserére és gondolatainak kifejtésére. A korszak egyesületi életéről – a javaslatot olvasva – az is kiderül, hogy az egyletek aktív tagsága „vidéken majdnem kizárólag a fő- s középirtokos osztályból, a városokban pedig a vagyonos és mívelt polgári rendből”⁴⁶ rekrutálódott. Az irat szerzője azt is élesen látta, hogy a más országokban az egyesületalapításokban aktív csoport Magyarországon nincsen tömegesen jelen. S még egy mozzanatot kiemel a jelentés, ami szintén az ország speciális politikai helyzetének tudható be: az egyletek – különösen a gazdasági és kaszinó egyletek – politikai megmozdulásait. Konkrétan az aradi, a szekszárdi, a lévai, a pozsonyi, a selmeci, a besztercebányai és a zombori kaszinót említi meg a szöveg.

1849 és 1866 között összesen 82 kaszinó alakulásáról vagy újjáalakulásáról tudósítanak a források. A fentiekben is vázolt tendencia szerint 1856-tól kezdődően élénkült meg az alapítási kedv. A legtöbb esetet 1860-ban, 1861-ben és 1865-ben regisztrálhattam (10, illetve 15–15 kaszinó). Két dolgot kellett itt tüzetesebben megvizsgálni: egyrészt azt, hogy hol alakultak kaszinók a nagy „ínség” idején, másrészt, hogy a „konjunktúra” milyen alakulatokat hozott létre.

Aradon 1859-ben, az országban elsőként, katonatiszti kaszinót alapítottak (a városban már 1833-ban alakult egy kaszinó), majd 1861-ben a pesti helyőrség tisztjei számára is létrehoztak egy tisztii kaszinót. Az 1919-es újjáalakulás után *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egylet* névre keresztelt egyesület egészen 1945-ig fennállt, s igen jelentős művelődési intézménnyé nőtte ki magát a két világháború között.

Baján 1857-ben alakult meg a *Bajai Kereskedelmi Kaszinó*, s ezzel a városban egy új, a város lakosságának foglalkozási összetételét tükröző, specializált kaszinó jött létre. Az 1827-ben alapított *Mercantill Casino* óta ez volt az első kereskedelmi kaszinó az országban. Az iparosok külön kaszinóba tömörülésére sem volt

⁴⁴ Ennek részletes leírását adja *Deák Ágnes*: Az egyesületek és i. m.

⁴⁵ A helytartótanács felterjesztése az uralkodóhoz „a Magyarországon fennálló egyletek tevékenysége és a közönségrei (sic!) hatása ügyében.” 1864. júl. 16. In: Munkások és parasztek mozgalmi i. m. 380.

⁴⁶ Munkások és parasztek mozgalmi i. m. 380.

eddig példa. A szabadkai iparos kaszinó 1860-ban alakult, ekkor már létezett egy nemzeti kaszinó a városban (azt nem tudjuk, hogy működött-e éppen vagy sem), amit 1840-ben hoztak létre. Brassóban, ahogyan a reformkori kaszinókkal kapcsolatban már szó volt róla, elsőként a görögök, 1846-ban a románok alapítottak kaszinót, 1860-ban pedig magyar kaszinó is létrejött.

A város nemzetiségi csoportjai tehát egyesületeik megalapításával egymást követően jelezték különállásukat a társasági életet illetően is. A lakosság jelentős részét kitevő szászok nem kaszinót alapítottak, hanem közvetlenül a görög kaszinó létrejötte után, 1826-ban olvasóegyletet hoztak létre.

A korszakban mindössze a tót mezővárosban, Liptószentmiklóson jegyeztek fel két kaszinóalapítást. A településen egy év eltéréssel alakult meg a reformkori pozsonyi alapítás után másodikként az országban, egy izraelita kaszinó (1861), valamint a *Tót Kaszinó és Beszeda Színházi Egylet* (1862) nevű társulat (beseda, beszeda: a szláv nyelveken beszélgetést, társalgást, társaságot jelent).

Földrajzi tekintetben a reformkorra jellemző megoszlásokról beszélhetünk, vagyis elsősorban az ország keleti megyéiben volt élénk a kaszinómozgalom. 82 kaszinóból 54 alakult a Dunától keletre eső területeken. A települések jogállását tekintve most is a városok jártak elől (86,6%). A korszakban 11 esetben (13,4%) alapítottak kaszinót nem városi jogállású településen. Tehát a települések jogállását tekintve nagy változást nem lehetett regisztrálni a korábbiakhoz képest, bár a kaszinómozgalom alacsonyabb presztízsű települések felé terjedése már akkor is érzékelhető volt.

A települések differenciáltabb osztályozásával a korszakra vonatkozóan Keleti Károly foglalkozott.⁴⁷ A Keleti-féle hierarchiába a kaszinót alapító 82 településből 32 volt beilleszthető. Vagyis a kaszinóalapító települések 60%-a ebben a komplex értelemben nem volt városnak tekinthető. Magasabb urbanizáltsági fokon (rangszáma 1 és 50 között volt) csupán 11 település állt, ez az összes település 13,4%-át adta. Közel ötödük tekinthető közepesen urbanizált településnek (50–100 közötti pontszámmal). 7%-uk (6 település) pedig igen alacsony városiasodottsági hányadossal rendelkezett. Az eredmény megegyezik a reformkorival, elmozdulás egyelőre nem történt e tekintetben sem. Szám szerint 56 új település kapcsolódott a kaszinómozgalomhoz, melyek jellegükben nem különböztek a reformkori kaszinóalapító községektől.

Kaszinók a dualizmus idején

A dualizmus éveiben alapított kaszinók a fénykor kaszinói voltak, számuk éppen ezért óriási: 47 év alatt 736 ilyen egyesület alakult az országban. Az alakulások időbeli eloszlását vizsgálva négy korszakot különíthetünk el.

⁴⁷ *Keleti Károly*: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából. Pest 1871.

Az 1867 és 1878 közötti első szakaszban alakult a korszak kaszinóinak közel egyharmada (233), évente átlagosan tizenkilenc kaszinó. Az ezt követő hosszú évtized (1879 és 1891 között), a viszonylagos visszaesés ideje, ekkor lényegesen kevesebb kaszinó jött létre (136), évente átlagosan tizenegy, az összes alakítás 19%-a. 1892 és 1899 között látunk egy előzőeknél rövidebb periódust, amikor nyolc év alatt 166 kaszinó alakult, az összes kaszinó 23%-a, évente átlagosan huszonnégy ilyen egyesület. Az utolsó periódus a századfordulótól a világháborúig terjedő tizennégy év, ebben az időszakban nem volt egyértelmű tendencia megfigyelhető (voltak az átlagot jóval meghaladó évek: 1906, 1912, és azt jóval alulmúlók is: 1908, 1911). Évente átlagosan tizenhárom kaszinó alakult, az összes alapítás 27%-a, összesen 201 kaszinó.

1867 és 1878 között alakult kaszinók

A dualizmus első évtizedében alakult 233 kaszinó között már nem található a korai nemzeti kaszinó elnevezés. Polgári kaszinók azonban még jelentős számban alakultak, tizennyolc ilyen egyesületet találunk ebben a korszakban. Közülük hat esetben már egy meglevő kaszinó mellé jött létre egy újabb, polgári elnevezéssel. Zomborban valószínűleg a reformkorban alakult kaszinó éledt újjá polgári kaszinóként, amire már a fentiekben is láthattunk példát. Leibicen 1867-ben alakult polgári kaszinó, a három évvel azelőtt létrejött gazdasági kaszinó mellé. Dobsinán 1871-ben szintén egy korábbi alakulat mellé alakult meg a polgári kaszinó, ahogyan Sasváron is. Rohoncon pedig három év eltéréssel hozták létre a *Rohonczi Casino* társaságot 1874-ben és a *Rohonczi Polgári Casinót (Recnitzer Bürger-Casino)* 1877-ben. A két kaszinó társadalmi bázisának különbségeit mutathatja, hogy az előbbi magyar, az utóbbi pedig német nyelvű alapszabályt terjesztett be elfogadásra.

Ebben a korszakban tizenhat foglalkozási elkülönülést hirdető – két bányatiszti, hat kereskedelmi, hét katonai és egy munkás kaszinó – egyesület született. Az 1840-es években alakult bányatiszti kaszinók után 1868-ban a baglyasaljai és a kisterenyei bányák tisztjei számára hoztak létre kaszinókat. A hat kereskedői és kereskedelmi kaszinó területi meghatározottsága figyelmet érdemel. Az új alakulatok ugyanis az 1857-ben alakult *Bajai Kereskedelmi Kaszinó* környezetében (Bátaszéken 1868-ban, Dombóváron 1875-ben, Kaposváron és Szigetváron 1876-ban, Bonyhádön pedig 1877-ben) jöttek létre. Egyetlen kivételként a *Ceglédi Kereskedők és Iparosok kaszinó-egyesületét* lehet megemlíteni. Ez utóbbival közösséget mutat a vele azonos esztendőben alakult *Bonyhádi Kereskedelmi és Iparos Kaszinó*, ugyanis mindkettő a kereskedők mellett az iparosokat is tömöríteni kívánta.

A *Jászberényi Honvéd Tiszti Kaszinón* (1877) kívül további öt esetben alakult az országban katonai kaszinó: 1868-ban Temesváron, 1870-ben Kassán, 1874-ben Komáromban és Pozsonyban, végül 1875-ben Kolozsváron. A tiszti kaszinók két szempontból is kilógtak általában az egyesületek és konkrétan a kaszinók közül: egyrészt esetükben sérült a függetlenség elve, mert a tiszti kaszinók közvetlenül a honvédelmi miniszter alá voltak rendelve; másrészt esetükben sérült az önkéntesség elve is, hiszen a tiszti kaszinókba az adott katonai egység állománya testületileg kellett hogy belépjen, ezen kívül csak az itt lakó nyugállományú katonák, tisztviselők és lelkészek jelentkezhettek tagnak. (Rendkívüli tagnak felvehették még a nem helyőrséghez tartozó tiszteket is.)

A korszak igazi különlegességének a Stájerlakon 1873-ban megalakult munkáskaszinót tekinthetjük. Stájerlak és a hozzá tartozó Anina a 18. század utolsó harmadában létrejött bányászattal foglalkozó település, mely 1846-ban kincstári kezelésbe került, majd az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság vette meg a területet és kezdte el a bányaművelés fejlesztése mellett a vasgyár kiépítését is. Lakossága a gyár és a bányák fejlődésével párhuzamosan gyarapodott, 1880-ban kilencezret meghaladó népességének 80%-a német volt. A *Vasgyári Munkások kaszinója* (*Arbeiter Casino*) előtt már alakult a településen egy másik kaszinó is. Az 1868-ban létrejött *Aninai Casino* alapszabálya szerint az aninai lakosokat, a bányászathoz vagy a vasúthoz tartozókat vette fel tagjai közé. Később az egyesület feladatai közé felvették a gyerekek tornaoktatását is, és az egyesület nevét *Aninai Casino és torna egylet*re változtatták. Érdekesség, hogy az *Aninai Casino* 1888-ban egy újabb átalakuláson ment át, az alapszabály módosítás szerint a kaszinó ezentúl *Aninai Hivatalnokai Kaszinó Egylet* névre hallgatott. Tagjai az osztrák–magyar vasúttársaság hivatalnokai lehettek, de rendkívüli tagként azok az aninai tagok is csatlakozhattak, akiknek nem volt kapcsolatuk a vasúttal. Az alapszabály módosítása mögött feltehetően az állt, hogy 1884-ben megalakult a *Stájerlaki Tisztviselő Casino-egylet*, ami szintén az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság tisztviselői számára állt nyitva. Úgy tűnik tehát, hogy a két közigazgatásilag egyesített település civil szférája külön működött még akkor is, ha azonos foglalkozású, beosztású emberekről volt szó.

A korszakban tíz nemzetiségi kaszinó született, öt magyar (Lugoson, Szentmártonban, Újvidéken, Besztercebányán, Szászsebesen), három szerb (Csákon, Ittebén, Adán), egy román (Belényesen) és egy szász (Kereszténfalván). Besztercebánya és Belényes kivételével ezeken a kaszinókon kívül nem alakult másik a településen. Az 1877-ben alapított *Besztercebányai Magyar Casino* előtt 1838-ban alakítottak kaszinót a városban. A magyar kaszinónak 1878-ban 111 tagja volt 10 forintos tagdíj mellett, korábbi versenytársának pedig 268 tagja volt 6 forintos tagdíj mellett. A másik kétkaszinós településen, Belényesen 1858-ban alakult

kaszinó, majd 1870-ben követte azt a román kaszinó. 1878-ban mindkettő működött, előbbi 55 taggal, utóbbi 49 taggal 10, illetve 5 forintos tagdíj mellett.

A kaszinók a kezdetektől az egyesületen belüli politikamentesség mellett tettek le a voksukat. Ezért számít újdonságnak az 1875-ben alakult Nyitra megyei *Szabadelvű Pártkör és Kaszinó*, valamint a hetvenes években alakult öt katolikus politikai kaszinó (1871-ben Székesfehérváron, Pásztón, Pozsonyban, 1872-ben Hőgyészen és Temesváron).⁴⁸ A két utóbb alakult egyesület a *Pozsonyi Katolikus Politikai Kaszinó* alapszabályait másolva és arra hivatkozva kérte a belügyminisztertől működésének engedélyezését. Alapszabályaikban a politikai mivoltukra nem, csak a vallási elkötelezettségükre tértek ki. Ilyen módon semmi- ben sem különböztek a magukat csak katolikus vagy római katolikus kaszinónak nevező egyesületektől, melyek alapszabályaikban a szokásos kaszinói célokat katolikus identitásukhoz kapcsolódó feladatokkal egészítették ki. 1872-ben Jászalsószentgyörgyön, Bakonybélen és Temesváron (*Józsefkülvárosi Katolikus Kaszinó*), 1874-ben Vaskúton, Jánoshidán és Szatmárnémetiben születtek ilyen kaszinók. A legösszetettebb ilyen alapszabályt a *Jászalsószentgyörgyi Katolikus Kaszinó* esetében olvashatjuk. Itt általánosságban fontosnak tartották, hogy tagjaik „a vallási hitélet folyamatáról is” értesüljenek, céljuk volt „a város katolikus polgáraiban érdekeltséget kelteni a kath. egyház és vallás ügyei iránt, helyes nézeteket terjeszteni a kath. autonómiáról, az egyháznak az államhoz, iskolához, családhoz való viszonyáról, fölvilágosítani a polgárokat, miként éljenek mint polgárok és mint katolikusok jogaikkal, egyetértésre lelkesíteni a kath. jogok és érdekek védelmében, a közérkölcsiség és művelődés előmozdítására kölcsönös felvilágosítás, eszmecsere és véleményezések útján megválasztani a helyes eszközöket, végre fejleszteni a kath. polgároknak az isten, király és a haza iránti tiszteletet.”⁴⁹

A korszak további újdonsága volt a gazdasági kaszinók tömeges felbukkanása. Vélhetően az 1864-ben alakult, *Leibiczi Gazdasági Casinó*nak a hatására jött létre 1874-ben az *Iglói Gazdasági Casino*, aztán 1876-ban az egymás szomszédságában fekvő Szepes vármegyei Hunfalván, Kakaslomnicon és Szepesbélán alakultak ilyen néven kaszinók. Ezek „a gazdasági érdek emelése céljából” létrejött egyesületek alapszabályaikban a szokásos kaszinói célok (társasélet élénkítése, műveltség emelése) mellett a mezőgazdaság fejlesztésének igényét is hangsúlyozták: „Hazánk földmívelési viszonyaink továbbfejlesztését célul tűzték

⁴⁸ Szabó Dániel kilenc ilyen kaszinót említ (de nem sorolja fel őket tételesen) 1868 és 1914 között, melyek a szerző szerint egyértelműen a kormánypárti oldalt erősítették. Lásd *Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése. Történelmi Szemle* 34. (1992) 219.

⁴⁹ Jászalsószentgyörgyi Katolikus Kaszinó iratai Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K150-1874-III-4-7629-325.

maguknak az itt ott áldással működő gazdasági kaszinók is.”⁵⁰ Az *Iglói Gazdasági Casino* német és magyar nyelven kinyomtatott alapszabálya szerint az egyesület „A helybeli gazdasági viszonyok javítása és a gazdasági üzlet jövedelmezőbbé tétele céljából”⁵¹ alakult, ahol előadásokat kívántak tartani a mezőgazdasági művelés és a korszerű eszközök tárgyában, újításokkal kívánták megismertetni a tagokat, valamint gazdasági könyveket és folyóiratokat kívántak terjeszteni. Sőt, a munkát keresők és kínálók hirdetéseiére is teret kívántak biztosítani.⁵² A mezőgazdaság fejlesztését célzó kaszinók többsége (tizenegyből nyolc) Szepes vármegyében alakult meg. A megyén kívül csupán Pozsonyban és két Vas megyei településen (Horvátlövő, Németlövő) alakult valaha gazdasági kaszinó.

Az 1867 és 1878 közötti alapítások regionális megoszlását tekintve továbbra is a Dunától keletre eső területek részesedése volt a legnagyobb (Erdély és a Partium, illetve a Duna-Tisza köze 26,5 és 27,8%). A dunántúli települések mindössze az összes alapítás ötödében vettek részt, míg a felvidéki alapítások aránya alig haladta meg a 16%-ot.

A települések jogállását tekintve nehezebb fogalmaznom, mint az előző fejezetekben, hiszen az általam elemzett korszakot két közigazgatási törvény is keresztül vágta. Ezek következtében a települések jogállása, besorolása megváltozott, az átláthatóság kedvéért ebben az esetben csak a városi és nem városi jogállású településeket különböztetem meg. A dualizmus első évtizedében alakult kaszinók nagy része továbbra is városi jogállású településeken alakult meg (61,5%), de a nem városi jogú települések aránya megközelítette a negyven százalékot (38,5%), vagyis az előző korszakokhoz képest igen nagymértékű emelkedés figyelhető meg. Bár a változásban valószínűleg az is közrejátszott, hogy a közigazgatási reformok során a városi jogállású települések „redukciójában a törvényhozás és a beligazgatás nagyobb vonalú volt, mint a bővítésben.”⁵³

⁵⁰ Szepesbélaai Gazdasági Casino MNL OL K150-1877-III-4-36169. 602. és MNL OL K150-1877-III-4-600. 597.

⁵¹ Iglói Gazdasági Casino MNL OL K150-1874-III-4-16874. 327.

⁵² A fenti öt ilyen jellegű egyesület mellett még hat magukat hasonlóan definiáló kaszinó jött létre a teljes időszakot tekintve. Poprádi Gazdasági Kaszinó (1889), Mateóci XVI. Szepesi Városi Gazdasági Kaszinó Egylet (1884), Horvátlövői Gazdasági Casino egylet (1893), Németlövői Gazdasági Casino (1893), Pozsony megyei Gazdasági Casino (1896), Felkai Gazdasági Kaszinó Egylet (1899).

⁵³ *Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig.* In: *Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Bp. 2004. 55.

1879 és 1891 között alakult kaszinók

1879 és 1891 között 136 kaszinó alakult, melyek területi megoszlása a fentiekkel azonos volt, a megyék sorrendje nem változott az előző tíz évhez képest (Bács-Bodrog vármegye településein alakult a legtöbb kaszinó (12), ezt követte Pest-Pilis-Solt és Torontál vármegye (7-7). Viszont jogállásukat tekintve ebben a korszakban már túlnyomórészt (77%) nem városi jogállású településeken alakultak kaszinók, de hogy ellenőrizsem a települések jogcímváltozása mögött rejlő esetleges keresztösszefüggéseket, ezúttal a kaszinóalapító települések lakosságszámát is megvizsgáltam.

A vizsgálat szerint az összes kaszinóalapító település 17%-a 1500 főnél kisebb létszámú népességgel bírt, és a kaszinók ugyanilyen aránya alakult tízezer vagy annál nagyobb népességgel bíró településen. Ez körülbelül megegyezik a dualizmus első évtizedének megoszlásaival. Ellenben a neoabszolutizmus idején alakult kaszinók 32%-a jött létre tízezernél több lakost tömörítő településeken. Ekkor nem is alakultak kaszinók törpetelepüléseken, vagyis 1000 főnél kevesebb lakossal rendelkező helyeken. A reformkorban még nagyobb volt a tízezer főnél több lakost tömörítő helyek aránya a kaszinóalapítók között, az összes kaszinó 42%-a alakult ilyen településeken. Míg az 1500 főnél kisebb települések részesedése mindössze 6% volt. Vagyis az időben előrehaladva nemcsak az igaz, hogy egyre jellemzőbb a nem városi jogállású települések részvétele a kaszinómozgásban, hanem az is, hogy lakosságszámukat tekintve egyre kisebb településeken alakítottak ilyen egyesületeket.

A korszakban alakult kaszinók között továbbra is jelentős számú polgári kaszinót találhatunk, szám szerint tíz ilyen nevű egyesületet. Az esetek többségében a településen már létező kaszinó mellé alakultak meg ezek az egyesületek.⁵⁴ Mivel Bácscon, a közel négyezer lakosú Bács-Bodrog megyei kisközségben működő mindkét kaszinó (*Bácsi Casino Egylet*, *Bácsi Polgári Casino Egylet*) 1888-as alapszabályai fennmaradtak, jó alkalom kínálkozott az összehasonlításra. Ezek szerint mindkettő célja volt a művelődés emelésének vágya, emellett a polgári kaszinó az ipari és kereskedelmi ismereteket is terjeszteni kívánta, míg a csak kaszinó nevet viselő rokonegyesület egyszerűen úgy fogalmazott, hogy „a kellő multság kedvéért”⁵⁵ alakul meg. További különbség, hogy a polgári kaszinó alapszabályában rögzítette, hogy két hivatalos nyelve van az egyesületnek: „A hivatalos nyelv a német és a magyar, miután azonban a jelenlegi tagok legnagyobb része

⁵⁴ Bácsalmáson (1882), Modorban (1882), Apatinban (1889), Bácscon (1888), Pásztón (1888).

⁵⁵ Bácsi Casino Egylet alapszabálya MNL OL K150-1890-VII-37907. 1951.

német ajkú, az érthetőség kedvéért a jegyzőkönyvek német nyelven szerkeszten-dők.”⁵⁶ Feltételezésem szerint a két kaszinó elkülönülése foglalkozási és etnikai alapú egyaránt lehetett.

A korszakban nem folytatódott látványosan a katolikus vagy katolikus po-litikai kaszinók gyarapodása. Sajátos alakulat volt viszont az 1888-ban létrejött *Szigetvári Katolikus Nemzeti Kaszinó*, illetve az 1883-ban alapított *Hajdúhadházi Pártszínezet nélküli Kaszinó*. 1879 és 1891 között további négy kereskedelmi, ke-reskedői nevet viselő és két gazdasági kaszinót alapítottak. A négy kereskedelmi kaszinó – a *Galgóczi Kereskedelmi Kaszinó* kivételével – a megelőző évtized Duna-menti alapításaihoz kapcsolódva Kecskeméten, Pincehelyen és Nagykanizsán alakult. Az 1889-ben létrejött poprádi és az 1884-ben alakult mateóczi gazdasági kaszinók pedig a fentiekben említett felvidéki gazdasági kaszinók körét bővítet-ték. A Krassó-Szörény vármegyei Orsován 1886-ban, eddig egyedülálló módon ugyanazon üzem hivatalnokai és munkásai számára egyidőben létesült kaszinó. A település kétezer fő körüli népessége már 1872-ben megalapította első kaszinó-ját (*Orsovai Kaszinó*), majd tizennégy évvel később hozták létre az *Orsovai Vasúti Hivatalnokok Kaszinóját*, más néven a *Vaspályai Kaszinót*, és mellette az *Orsovai vasúti munkások Casinóját* is. Az alapszabályban „orsovai pályaudvaron levő hiva-talnoki Casino”-nak nevezett egyesület a pályaudvaron dolgozó állami, vasúti és magánhivatalnokokat vette fel tagnak. Célja volt „a társasélet és kartársi szellem minden megengedett módon való élesztése, valamint a hazai nyelv ápolása.”⁵⁷ Az *Orsovai vasúti munkások Casinójának* ellenben tagja lehetett „minden vasúti alkalmazott vagy munkás tekintet nélkül a rangra és a nemzetiségre, ha az illető fedhetetlen jellemű.”⁵⁸ A szokásos célok mellett „tudományos az ipart és a mun-kát tárgyoló”⁵⁹ előadásokat is kívántak tartani tagjaiknak.

A fentiek mellett még három gyári tisztii kaszinó alakult ebben az időszakban, mindegyik a RIMA gyáraiban jött létre: Ózdon 1880-ban, Salgótarjában 1888-ban, Likéren 1889-ben. A *Likéri gyári tisztii casino* és az *Ózdi Vasgyári Tisztii Casino* alapszabályai szerint tagjai a társaság telepein lakó tisztviselők, orvosok, tanítók, gyakornokok és főmesterek, később művezetők és felső ipariskolát végzett alkalmazottak lehettek. Mindkét alapszabály gyakorlatilag azonos szöveggel rögzíti, hogy az egyesület felett a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. főfelügyeletet gyakorol, mégpedig a társaság műszaki igazgatóján keresztül. A szöveg arról is informálja olvasóját, hogy az egyesület a részvénytársaság (illetve az ózdi kaszinó

⁵⁶ Bácsai Polgári Casino Egylet alapszabálya MNL OL K150-1890-VII-8-17071. 1948.

⁵⁷ Az orsovai vasúti hivatalnokok Casinója. MNL OL K150-1886-VII-8-59165. 1473.

⁵⁸ Orsovai vasúti munkások Casinója. MOL K 150-1887-VII-8-21130. 1576.

⁵⁹ Uo.

esetén annak elődvállalata) pártfogása mellett alakult meg, ami azóta is jelentős támogatásban részesíti.

A korszakban a Hunyad megyei Hátszegen 1881-ben, a szomszédos Szeben vármegyében Nagyszebenben és Resináron 1891-ben alapítottak román kaszinót. A teljesen román lakosú Resináron nem volt más kaszinóalakulat, míg a két további helyen a román kaszinót megelőzte egy-egy megkülönböztetés nélküli kaszinó egyesület. A négy magyar kaszinó Segesváron, Kőhalmon és Megyesen alakult, minden esetben volt már kaszinó a magyar kaszinónak nevezett egyesület előtt. A felvidéki Tiszolcon alakult magyar kaszinó azonban az egyetlen ilyen egyesület volt a településen.

A fővárosban a kerületi kaszinóalapítások korát éltek. A *Pest-Kőbányai Kaszinó* 1879-ben, a *Budapesti Lipótvárosi Casino* 1883-ban, a *Terézvárosi Casino* 1884-ben, a *Budai Polgári Kaszinó* 1886-ban, a *VII. Kerületi Polgári Kaszinó* 1889-ben alakult meg. A fentiek mellett egy országos hatókörű kaszinó is színesítette a palettát, az *Országos Kaszinót* 1883-ban alapították. Eddig példa nélküli speciális kaszinó volt az 1890-ben Budapesten alapított *Fővárosi Kávés és Kávémérő Ipartársulat Kebelében alakult Játékonysági Kaszinó* nevű egyesület egyrészt az ipartársulati tagok szórakozóhelyeül, másrészt az elszegényedett ipartársulati tagok és családjuk segélyezése miatt jött létre.

1892 és 1899 között alakult kaszinók

Az alábbiakban elemezni kívánt nyolc évben 166 kaszinó alakult. Regionális eloszlásuk a fentiekhez képest nem változott, a kaszinók felét a Dunától keletre fekvő területeken alapították (32,5% Duna-Tisza köze, 17,5% Erdély és Partium). A fővárosban ebben az időszakban öt kaszinó alakult, a kaszinók 60%-a nagyközségben és mintegy negyedük kisközségben alakult. Mindebből is következően tovább nőtt az alacsonyabb lakosságot tömörítő települések részesedése a kaszinómozgalomban. Ebben a nyolc évben a kaszinók 10%-a alakult tízezernél több lelket számláló településen, 14%-uk 1500 főnél kisebb lakosságot tömörítő helyen jött létre, tíz kaszinó „törpetelepülésen,” vagyis 1000 főnél kisebb lélekszámún.

Az időszak jellemző kaszinótípusa most is a polgári kaszinó volt. A harmincegy polgári kaszinót többségükben olyan településeken alapították, ahol ez volt az egyetlen kaszinó. A fennmaradó tíz esetből hatban ezt megelőzően alapítottak az adott településen egy nevében semmilyen elkülönülést sem hirdető kaszinót is. A megelőző korszakok tendenciáját folytatva alakult még négy kereskedelmi és két iparos kaszinó, most is az ország déli részén.⁶⁰ Kivételesnek tűnik a *Nagyatádi Iparos és Kereskedői Kaszinó*, melynek nemcsak a mesterek, de az iparos

⁶⁰ Pécsent 1893-ban, Szekszárdon 1897-ben, Nagykőrösön 1898-ban, kissé távolabb Nagyatádon 1892-ben, Hódcságon 1893-ban, Bácsón pedig 1898-ban.

és kereskedő segédek is tagjai lehettek, ha főnökeik ajánlották őket és a tagdíj megfizetéséért is jótálltak.⁶¹ Szintén említésre méltó, hogy Hódságon két gazdasági ágban érdekeltek különültek el a társasélet szintjén, amikor az iparos kaszinó mellett ugyancsak 1893-ban megalapították a *Hódsági Földművelő Kaszinót* is. A szomszédos Szentfülöpön, azaz Filipován szintén ebben az évben alakult meg a *Filipovai Földművelő Casino*, céljaikat tekintve mindkettő azonosan fogalmazott: „a földművelést minden ágaiban törvényesen engedett módon emelni és jobbítani.”⁶²

Budapesten újabb városrészi kaszinók alakultak: 1892-ben a *Tisztviselőtelepi Kaszinó* jött létre. Erzsébetvárosi társáról csak annyit tudunk, hogy 1895-ben feloszlott, majd 1904-től újra megalakult. A *VI. kerületi kültelki kaszinó* pontos megalakulásának dátumát nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy 1899-ben már létezett Kiss József építőmester elnöklete alatt. A foglalkozási elkülönülést mutató *Budapesti Orvosi kaszinó* pedig 1897-ben jött létre a fővárosban.

1900 és 1914 között alakult kaszinók

A dualizmus utolsó szakaszában némileg visszaesett az alapítási hajlandóság, évente átlagosan „csak” 13 kaszinót alapítottak, összesen 201 ilyen egyesületet (189 településen). Régiónkénti megoszlásuk nem változott az előzőkhez képest, a kaszinóalapítások közel 70%-a a Dunától keletre elterülő településekre esett. Most is egyértelmű volt a nem városi jogállású települések túlsúlya: a kaszinók 12%-a városokban, 60%-uk nagyközségekben, 28%-uk kisközségekben alakult meg. Ha az 1910-es népszámlálás adatait alapul vevő Beluszky-Győri várostipológia⁶³ alapján osztályozzuk a településeket, akkor azt mondhatjuk, hogy a vizsgált időszakban mind a jogi, mind a funkcionális értelemben városnak tekinthető településeken alacsony volt a kaszinóalapítási hajlandóság, a „mozgalom” egyértelműen a falusias településekre szorult vissza.

A korszak egyik jellemző kaszinótípusának az egyes gyárak, üzemek keretei között létrejött kaszinókat nevezhetjük, melyből tizenegy alakult ekkor. A gyári tiszti vagy bányatiszti kaszinók általában az adott üzem vagy gyár elnevezését is a nevükben hordozták. Ugyanezen üzemek és gyárak altisztjeinek kaszinóiról nincs információnk.⁶⁴

⁶¹ Nagyatádi Iparos és Kereskedői Kaszinó MNL OL K150-1893-VII-8-1633. 2350.

⁶² Filipovai Földművelő Casino MNL OL K150-1893-VII-8-31046. 2356. és Hódsági Földművelő Kaszinó MNL OL K150-1893-VII-8-12011. 2352.

⁶³ Beluszky Pál – Győri Róbert: Magyar városshálózat a 20. század elején. Bp.–Pécs 2005.

⁶⁴ Vélhetően igaza van Földi Istvánnak, aki szerint az altisztek elkülönült egyesületeiket már nem kaszinóknak, hanem körnek, olvasókörnek titulálták. *Földi István*: Nógrád megyei i. m. 155.

A román többségű Új Moldován és Romoszon a bánya alkalmazásában álló tisztviselők alapítottak kaszinót 1900-ban. Az 1892-ben Csepelre költözött Weiss Manfred Acél- és Fémművek Részvénytársaságon belül pedig 1903-ban *Lószergyári Kaszinó* néven alapítottak egyesületet. Szintén ebben az évben alakult Pohorellán és Korompán *Vasgyári Tiszti Kaszinó*, Salgótarjánban pedig az *Inászóí Tiszti Kaszinó*. Ugyanitt három évvel később a Hirsch és Frank Budapest-Salgótarjáni Gépgyártó és Vasöntő Részvénytársulat (később Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt.) tisztviselőinek alakult kaszinója. A dinamikusan szaporodó lakosságú Hunyad megyei Petroszényben 1907-ben pedig bányatiszti kaszinó alakult. 1912-ben Kistarcsán a Gép- és Vasútfelszerelési Gyár, Nagybocksón a Klotild Első Magyar Vegyipari Rt. tisztviselői alakítottak kaszinót. Végül a következő évben Bélapátfalván a Portland Cementgyárban hoztak létre gyári tiszti kaszinót.

A foglalkozási csoportok szerinti kaszinóalapítás további érdekes példái Budapesten érhetők tetten. A fővárosban ebben az időszakban is volt példa a kerületi kaszinó alakítására (1902-ben alakult a *Krisztinavárosi Kaszinó*), de 1903-ban a *Posta Táviró és Távbeszélő Tisztviselők Országos Kaszinója* jött létre és szintén a postához kötődő kaszinó volt az 1910-ben alapított *Posta Járműtelep Kaszinója* néven létrehozott egyesület is.

Meg kell még említenem a korszakban, 1906-ban Zomborban alapított *Nőkaszinót* is, mely a reformkorban és a dualizmus idején alakult kaszinó és polgári kaszinó mellett a harmadik kaszinó volt a városban. Ehhez hasonlóan nők számára alakított kaszinóról csak Rákoscabán tudunk, ami 1922-ben jött létre. Mindezek előtt, 1898-ban az *Országos Kaszinó* is kezdeményezte palotájának egyik termében a *Hölgykaszinó* létrehozását „a kaszinótagok családjához tartozó urnők részére [...] személyenkint évi 20 forintot tevő külön díj fizetése mellett.”⁶⁵ A Gerbeaud édességei, teaestélyek, kaszinóbálok, felolvasások, hangversenyek várták az itt összegyűlt tagságot. A hölgyeknek berendezett teremben tilos volt a kártya, de szabad volt a politizálás. A mintegy tíz évig fennálló hölgykaszinó tagjainak száma körülbelül ötven és száz fő között mozgott. 1908-ban azonban minden sikeressége ellenére helyhiányra hivatkozva megszüntették.⁶⁶

Összegzésként úgy fogalmaznék, hogy a dualizmus teljes időszakára nézve az alapítások nagy száma mellett két fő tendenciáról lehet beszélni. Egyrészt a látványos specializációról, másrészt a kaszinók egyre kisebb településeken való

⁶⁵ Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1898-as évről. Bp. 1899. 3.

⁶⁶ Érdekes megjegyezni, hogy az angol társasági életben éppen fordított volt a helyzet, ott a 18. századi egyletekben még megjelenhettek a hölgyek, de a 19. századra szinte teljesen kirekesztődtek a klubéletből. Robert J. Morris: Clubs, Societies and Associations. In: The Cambridge Social History of Britain 1750–1950. Vol. 3. Szerk. F. M. L. Thompson. (Social Agencies and Institutions) Cambridge 1993. 398.

megjelenéséről.⁶⁷ Jól nyomon követhető az egyes időszakok trendjeit áttekintve, hogy hogyan lesz egyre színesebb a kaszinóállomány. A kezdeti nemzeti és polgári kaszinók mellett megjelentek az egyes foglalkozási csoportokat elkülönítő kaszinók, mint a kereskedelmi, kereskedői-iparos kaszinók, a gazdasági, mezőgazdasági, sőt földműves kaszinók is.⁶⁸ Az iparban foglalkoztatottak között ugyanígy terjedt a kaszinók divatja, hiszen az egyes gyárak tisztviselőinek alapított kaszinók mellett megjelentek a munkáskaszinók is a század hatvanas éveire. Az 1870-es évekre a specializáció odáig haladt, hogy vallási és politikai nézetek mentén is alapítottak kaszinókat. A katolikus kaszinók alapszabályai esetében olyan mértékű másolást lehetett felfedezni, ami csak a tisztai kaszinóknál volt a későbbiekben kimutatható.

Az egész korszakot figyelembe véve jól bemutatatható hogyan is épült fel egy-egy település civil társadalma vagy annak egy szegmense. Az egy településen belüli különböző kaszinók megalakulásának időrendje, s egyáltalán a kaszinók számának és változatosságának vizsgálata sokat elárul a település társadalmán belül elkülönülő csoportokról. Általánosságban igaz, hogy a lakosság szám és az adott településen alakult kaszinók száma között van összefüggés. E szerint minél nagyobb egy város, annál valószínűbb, hogy egynél több kaszinót alapítottak benne. A dualizmus teljes időszakát tekintve hatvanegy településen alakult két kaszinó, tizennégy településen három, Hódságon és Salgótarjánban négy, Temesváron pedig hat.

Utóbbiban először 1867-ben egy városrészi, majd egy katonai, a hetvenes években pedig két katolikus kaszinó alakult, csak ezek után tudunk egy minden jelzöt nélkülöző és egy polgári kaszinó megalakulásáról. Egyfajta fordított trendet mutatott tehát a város, ahol a specializált kaszinóktól haladtak az egyszerűbbek, a társadalmat inkább egyesítő mintsem differenciáló kaszinók felé.

Hódságon, a Bács-Bodrog vármegyei németek lakta településen is viszonylag későn nyert teret a kaszinómozgalom, hiszen az első kaszinó csak 1873-ban alakult meg. Ezt egy polgári kaszinó követte, s közel húsz évvel később alakultak meg az iparos és földművelő kaszinók 1892-ben. A nagyfokú civiltársadalombeli differenciálódás feltétlenül figyelemre méltó ebben a négyezer lakosú nagyközségben.

Salgótarján, a bányászatának köszönhetően gyorsan gyarapodó lakosságú település szintén négy kaszinóval került az adatbázisba. Itt is viszonylag későn,

⁶⁷ A tendencia az angol egyesületek esetében is megfigyelhető volt, de az természetesen az itt leírtaknál korábbra, a 18. század végére datálható.

⁶⁸ A különböző foglalkozásúakat egybefogó kaszinók megjelenése a brit területeken a 19. század közepére datálható. *Morris, R. J.: Clubs, Societies* i. m. 439.

1876-ban alakult meg az első kaszinó, a *Salgótarjáni Casino Egylet*. 1888-ban gyártiszi kaszinó jött létre, ezt 1903-ban követte az inászóói bányatelep tisztviselői, majd 1906-ban pedig a Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. tisztviselői számára alapított kaszinó. Ebben az esetben a kaszinók a településen belüli sajátos szegregációt tettek láthatóvá, melynek elsődleges oka a munkahelyi elkülönülés volt.

A tizennégy három kaszinós településen az esetek többségében a három közül az elsőnek egy sima kaszinó egyesület alakult a hetvenes években. Ez mellé jöhetett létre polgári kaszinó, kereskedelmi vagy gazdasági kaszinó, gyári kaszinó, esetleg katolikus politikai kaszinó, vagy valamilyen településrészi kaszinó. Az alakulások időbeli megoszlása nem mutatott semmilyen jellegzetességet.

A hatvanegy kétkaszinós település többségében a kaszinó és a polgári kaszinó különállása volt jellemző. E mellett szintén jellemző kettősségnek nevezhetjük, hogy az úgynevezett sima kaszinó egyesület mellé egy speciális kaszinó alakult. Általában kereskedelmi, illetve gazdasági kaszinót vagy gyári, illetve bányatiszti kaszinót – esetleg katonai kaszinót – hoztak létre ezeken a településeken másodikként.

Kaszinók a két világháború között

A továbbiakban kénytelen voltam az eddigieknél is több bizonytalan adatra támaszkodni, ennek elsődleges oka, hogy az 1918 és 1945 közötti korszakra vonatkozó, 1932-es statisztikai felvétel eredeti adatai elvesztek, azok részletes utólagos közlésére pedig csak Budapest esetében került sor. Az alábbiakban leírtak – a forráshiányok okán – csupán a trendek vázolására szolgálhatnak. Ugyanakkor a hiányosságok miatt a két világháború közötti korszakra vonatkozóan nemcsak az alakulásokat vizsgáltam, hanem külön elemeztem a korszakban működő kaszinókat is. Az elemzés folyamán megfogalmazott állítások a trianoni ország területére értendők, de a bécsi döntésekkel visszacsatolt területekről a vonatkozó időben – elszörtan ugyan, de – szintén bekerültek adatok. A magyarországi kaszinók katasztere mindössze negyven 1918 után alakult kaszinót tartalmaz, elsőként ezeket fogom áttekinteni. Ezt követően pedig 328 olyan kaszinót veszek vizsgálat alá, melyek biztosan működtek ebben a korszakban.

A két világháború között alakult kaszinók

Az utókor szemszögéből tekintve a korszak emblematikus kaszinói az úri kaszinók voltak. A kijelentés azonban nem az ilyen kaszinók számszerűsége, hanem sokkal inkább az úri kaszinó mint fogalom meghatározó volta miatt érvényes. Ma is

szokás a kaszinókról folyó diskurzusban egyenlőség jelet tenni az úri kaszinók és a kaszinók közé. Nézetem szerint a fogalomhasználatban észrevehető változás talán annak az egész társadalomban jellemző átalakulásnak a következményeként értékelhető, aminek hatására az addigi dzsentri elnevezést az úri középosztály váltotta fel. Így az eddig a középbirtokos nemességhez vagy a dzsentrihez kapcsolt kaszinók most úri kaszinóként definiálódtak. A kaszinó, mint társasági tér az urak szórakozóhelye, ezt tartotta a korabeli vélekedés, ügyet sem vetve az általam is felsorolt számos példára, mely a polgári kaszinóktól a munkáskaszinóig terjedt.

A korszakban alakult három úri kaszinó közül Mindszenten 1926-ban, Biharugrán 1928-ban, Felsőgödön pedig 1930-ban alapítottak ilyen néven egyesületet. Felsőgödön az úri kaszinó alapítása előtt is alakult kaszinó 1912-ben *Kertvárosi Kaszinó* néven, amely 1922-ben még biztosan létezett. Biharugrán és Mindszenten azonban a teljes korszakot tekintve is csak a fent említett egyetlen kaszinó alakult. Tehát ezekben az esetekben nem volt gyakorlati értelme az elkülönítésnek, hanem feltehetően az uralkodó fogalomhasználat befolyásolta a névválasztást. A két világháború között működő huszonnégy úri kaszinó közül mindössze hét esetben alapítottak valaha ugyanazon a településen másik kaszinót, és ebből csak két eset volt (Kispesten és Jászberényben), ahol mindkét kaszinó működött is 1918 és 1945 között.

A fentiek mellett a vizsgált időszakban továbbra is alakultak polgári kaszinók is. Az összesen nyolc polgári kaszinó közül három Budapesten jött létre.⁶⁹ A fővárosban ezeken felül alakultak még városrészi kaszinók (1924-ben a *Ferencvárosi Kaszinó*, 1930-ban a *Józsefvárosi Kaszinó* és a *Szent Imrevárosi Kaszinó*), két keresztény kaszinó (1921-ben Erzsébetvárosban, 1923-ban pedig Józsefvárosban), és 1930-ban VIII. kerületi székhellyel alapították a *Gyógyszerész Kaszinót*.

A vizsgált korszakban – a dualizmus első feléhez hasonlóan – viszonylag sok katonai kaszinó jött létre: Cegléden 1923-ban, Szegeden, Salgótarjánban és Pécsen 1924-ben. Az 1911-ben létrehozott nagybecskereki honvéd altiszti kaszinó után most az új alakulatok között is találunk két altiszti kaszinót, melyek Debrecenben 1926-ban, Szombathelyen 1929-ben alakultak.

⁶⁹ A Terézvárosban 1923-ban alakult polgári kaszinó, Kispesten 1924-ben, Pécsen 1925-ben a Gyárvárosnak nevezett városrészben alakult egy polgári kaszinó, Hódmezővásárhelyen 1926-ban alakult meg a Susáni Polgári Kaszinó, ugyanebben az évben alapították meg Szeged újonnan benépesült városrészében, a Somogyi-telepi kaszinót. 1930-ban pedig a Lipótvárosi Polgári Kaszinót, a Józsefvárosban 1931-ben alakult a Józsefvárosi Polgári Kaszinó, a Bihar vármegyei Komádiban pedig 1936-ban alapítottak polgári kaszinót.

A két világháború között működő kaszinók

Adatgyűjtésem szerint a két világháború között 323 kaszinóról tudjuk biztosan, hogy létezett, harmaduk 1867 előtt alakult, többségüket a kiegyezés és az első világháború közötti konjunktúra idején alapították, és csupán 9%-uk volt háború utáni alakulat. Ez azért figyelemre méltó, mert az 1932-ben összeírt egyesületek 57%-a volt 1920 utáni,⁷⁰ vagyis a kaszinóknak nagyobb volt a túlélőképessége, mint az egyesületeknek általában. A kaszinók átlagéletkora a korszakban 56 év volt. A legidősebb kaszinónak természetesen a *Nemzeti Casino* számított. Ahogyan ez az egyes korszakok elemzéséből sejthető, minél idősebb volt egy kaszinó, annál kevésbé mutatott speciális vonásokat. Az egyszerű, nem speciális kaszinók túlélési esélye nagyobb volt, mint az egyes korszakokra jellemző „divatos” kaszinóké. Ezek többsége ugyanis nem élte túl a háborút, a kor által meghatározott alakulat, „akció-kaszinó” volt.

Mivel a két világháború között működő kaszinók csaknem fele 1867 és 1914 között alakult, nem meglepő, hogy az erre a korszakra jellemző arányok jelennek meg a teljes sokaságot tekintve is. A legtöbb (54,2%) kaszinót ebben a korszakban is nagyközségekből találhatjuk, további 15,6%-uk kisközségekből működött, a városok aránya pedig nem haladta meg a teljes sokaság egyharmadát sem (30,2%).

Harminckét kettő vagy több kaszinóval rendelkező várost regisztráltam az adatbázisban. A legélénkebb kaszinói élet Salgótarjánban (5 kaszinó), Pécsen, Szegeden (4-4 kaszinó), Baján, Debrecenben, Miskolcon és Nagykőrösön (3-3 kaszinó) fedezhető fel.

Salgótarjánban kaszinók sűrűségét nem az egyébként is élénk egyesületi élet, hanem a településre költöző ipari üzemek határozták meg. A Salgótarjánban működő öt kaszinó közül a legfiatalabb a tiszti kaszinó volt, mely feltételezhetően 1924-ben alakult meg. A *Salgótarjáni Kaszinó Egylet*et 1876-ban alapították, a további három kaszinó a 19. század utolsó harmadától a városba költöző ipari üzemekhez kapcsolódott. Pécsen két nagy múltú kaszinó mellett két egészen friss alakulat létezett még a vizsgált korszakban. A nemzeti kaszinó 1833-ban, a polgári 1836-ban alakult meg, a harmadik kaszinó itt is a katonasághoz kötődött, a tiszti kaszinó 1924-ben alakult, a mellette létező altiszti kaszinó alapítási évét nem tudjuk, de azt igen, hogy még 1944-ben is működött. Az élénk kaszinói élet itt az egyébként is aktív egyesületi élet része lehetett. 1932-ben ugyanis a törvényhatósági jogú városok közül Pécsen esett a harmadik legtöbb egyesület ezer lakosra (3,1 egyesület/ezer lakos), az egyesületek abszolút számát tekintve pedig

⁷⁰ *Dobrovits Sándor*: Magyarország egyesületi statisztikája i. m. 31.

a város a harmadik volt a rangsorban.⁷¹ Szeged ebben a rangsorban 1932-ben az első helyet foglalta el 325 egyesülettel (2,4 egyesület/ezer lakos). Itt a reformkori alapítású (1829) belvárosi kaszinó mellett tiszti és altiszti kaszinók, és egy városrészi polgári kaszinó működött még. A háromkaszinós települések közül a minden korszakban nagy változatossággal jellemezhető Baján szintén volt egy reformkori gyökerekkel rendelkező kaszinó, valamint az 1857-ben alakult kereskedelmi kaszinó, végül a város legfiatalabb kaszinója, az 1904-ben létrejött *Tóth Kálmán Polgári Kaszinó* működött még. Az ország második legtöbb egyesületét magának tudó Debrecenben a város kaszinója mellett szintén a tiszti, illetve az altiszti kaszinók működtek még. Miskolcon a polgári és nemzeti kaszinó mellett tiszti kaszinó, Nagykőrösön a városi és a polgári kaszinó mellett kereskedelmi kaszinó fogadta tagjait a két világháború között. A kétkaszinós települések jellemző párosa továbbra is a kaszinó-polgári kaszinó volt. Más esetekben a kaszinó és valamilyen „speciális” (kereskedelmi, altiszti, gyári, városrészi, nemzetiségi) kaszinó működése volt jellemző. A két világháború közötti kaszinók közül a legtöbb nevében semmilyen külön megnevezést sem hordozott. Most is jól elkülöníthető volt a polgári kaszinók csoportja, huszonhat ilyen nevű egyesület működött ekkor. Kiemelkedő volt még a számuk az úri (22), a gyári (15), a kereskedelmi (11) és a katonai kaszinóknak (9). A legidősebb kaszinók között találhattunk még hét nemzeti kaszinót is.

A polgári kaszinók alapszabályaiban nem voltak nagyon jelentős eltérések a magukat csak kaszinóként definiáló egyesületek hasonló dokumentumaihoz képest. Általában annyiban különböztek, hogy ezekben a szövegekben az egyesület céljainak megjelölése során egyben a kaszinó célközönségét is konkrétan meghatározták, gyakran kizárólag a polgári osztály befogadására alakult egyesületként tekintettek magukra. A reformkorban általában a polgárosodás elősegítését tűzték ki célul, később az ipar, a kereskedelem fejlesztését akarták elősegíteni az egyesület munkájával. A kezdetektől az 1880-as évekig haladva a polgári kaszinók alapszabályaiban a célok egyszerűsödése általános jelenség volt. A 19. század nyolcvanas éveitől érvényes alapszabályokban már nincsenek jelen az addig hangsúlyos polgári kaszinói identitást meghatározó jegyek. Egyre inkább csak a szórakozásra fókuszáló egyesületi élet képe rajzolódik ki előttünk. Ehhez képest a két világháború között működő polgári kaszinók alapszabályai nem mutattak jelentős eltérést. A szövegekben ugyanazokat a sablonokat használták, mint elődeik, vagyis ugyanazt a hagyományt tartották követendőnek. Az 1924-ben alakult *Kispesti Polgári Kaszinó* esetében például az alapszabályban „a kispesti kereskedők s iparosok és más szabad pályán működő polgárok társadalmi és club-életnek

⁷¹ *Dobrovits Sándor*: Kecskemét egyesületei. *Magyar Statisztikai Szemle* 13. (1935) 5. sz. 435.

állandó találkozás és érintkezés lehetővé tétele által való fejlesztése és előmozdítása” szerepelt célként.⁷² A tagok mibenlétét tárgyaló paragrafus ehhez kapcsolódóan konkrétan megjelölte, hogy a fedhetetlen magaviseletű férfiakon belül kiket látnának szívesen a kaszinóban: kereskedőket, iparosokat, szabadpályásokat. Az alapszabály szövegének ebben az esetben a polgári kaszinói identitás mellett a Kispesten akkor működő másik kaszinóval szembeni elkülönülést is jeleznie kellett.

S itt vissza kell térnünk az úri kaszinók problémájához, többek között azért, hogy eldöntsük beszélhetünk-e a polgári és az úri középosztály elkülönüléséről a két világháború közötti társasági életben. A kérdés eldöntésére a *Kispesti Úri Kaszinó* szolgált remek példát. A *Kispesti Úri Kaszinó* valószínűleg 1890-ben *Tisztviselők Köre* néven alakult meg, majd 1903-ban *Kispesti Kaszinóra* változtatták az egyesület nevét. Az úri jelzöt pedig először egy 1923-as panasziratban használták, ezt követően az 1927-es alapszabályukban már az egyesület hivatalos nevéként is a *Kispesti Úri Kaszinó* megnevezést olvashatjuk, melyben fontos szerepet játszhatott a fentiekben említett polgári kaszinó megalakulása is. Az úri kaszinó a „társadalom művelt osztályait” említi alapszabályában, tagjai pedig a szokásos kitételeken felül, 24 éven felüli „megfelelő társadalmi állással vagy foglalkozással” rendelkező magyar állampolgárok lehettek.⁷³ Ez utóbbi kitételeket ugyan az 1927-es alapszabályban nem részletezték, de valószínűleg a korábbi alapszabályokban olvasható köz- és magánhivatalnok megjelölésre utaltak velük.

A katonai kaszinók jellegzetességeiről már több helyen is szóltam a korábbiakban. A fent említett, Debrecenben és Szombathelyen alakult altiszti kaszinók mellett Budapesten, Pécsen, Szegeden és Székesfehérváron működött még ilyen egyesület a korszakban. (Budapesten, Pécsen, Szegeden és Debrecenben⁷⁴ egy időben létezett a tiszti és az altiszti kaszinó.) Minden esetben feltételezhetjük, hogy a tiszti kaszinó korábban alakult, mint altiszti párja.

A budapesti altiszti kaszinó és a szegedi altiszti kaszinó alapszabályai esetében is teljes a szövegegyezés.⁷⁵ A szabályzatok szerint az altiszti kaszinók tagjainak meghatározó része is a testületileg belépő katonákból, jelen esetben, altisztekből állt: „A m. kir. Honvédség tényleges állományú altisztjeinek az egyesületbe való belépését a közszellem és a bajtársiasság kötelességükké teszi.”⁷⁶ Az egyesület tag-

⁷² Kispesti Polgári Kaszinó MNL OL K150-1929-VII-5-148844. 3774.

⁷³ Kispesti Úri Kaszinó MNL OL K150-1944-VII-5-190029. 6129.

⁷⁴ A Debreceni Helyőrségi Tiszti Kaszinó alapítási éve bizonytalan, de az 1899-es egyesületi összeírásban szerepelt, mint működő egyesület.

⁷⁵ Magyar Királyi Szegedi Helyőrségi Altiszti Kaszinó Egyesület alapszabálya. Szeged 1931. Magyar Királyi Budapesti Helyőrségi Altiszti Kaszinó iratai. MNL OL K150-1942-VII.-5-215342.6191.

⁷⁶ Magyar Királyi Szegedi Helyőrségi Altiszti Kaszinó Egyesület alapszabálya. Szeged 1931. Magyar Királyi Budapesti Helyőrségi Altiszti Kaszinó iratai. MNL OL K150.1942.VII.5.215342. 6191.

jai lehettek még leszerelt katonák és rendvédelmi altisztek is. A tiszti kaszinóktól eltérően, az altiszti kaszinók pártoló tagjai lehettek a tagok feleségei és 18 éven felüli gyermekei is. Az altiszti kaszinók alapszabályába, a tiszti kaszinókban is fellelhető célok közé (a bajtársiasság és a közszellem ápolása, erkölcsi és anyagi érdekek támogatása) bekerült a bajtársak özvegyeinek és árváinak a támogatása is. A szórakozást és művelődést szolgáló célok mellett tehát a jótékonykodás is helyet kapott az egyesületben, jól mutatva a tiszti kaszinókhoz képest alacsonyabb presztízsűeket tömörítő egyesület tagjainak szociális problémáit. Ezen kívül a jóléti és sportintézmények létesítése mellett még egy énekkar és egy szépirodalmi folyóirat létrehozásának szándéka is szerepelt az altiszti kaszinók alapszabályában. Az altiszti kaszinók elnöke a területi dandárparancsnok volt, ő nevezte ki az egyesület két alelnökét, csak a második alelnököt és a titkárt választotta a kaszinó közgyűlése. Az egyesület gazdálkodását ellenőrizni hivatott felügyelőbizottságot is a dandárparancsnokság küldte ki, melyhez a közgyűlés két-két rendes és pótagot választott.

Az altiszti és tiszti kaszinók közötti különbséget az alapszabályaikon túl jól illusztrálja a fővárosban működő két ilyen egyesület elhelyezkedése is. A két épület közötti különbség a két kaszinó tagságának és magának az egyesületnek a presztízsét is egyaránt kifejezte. Míg a budapesti állomásparancsnokság tényleges állományú altisztjeit szórakoztató *Magyar Királyi Budapesti Helyőrségi Altiszti Kaszinó Egyesület* helyiségeit a Lobkowitz Laktanya földszintjén, a budapesti parancsnokság tiszti és tisztviselői karának volt étkezőhelyiségeiben helyezték el, a Veres Pálné utca 1. szám alatt, addig az 1861-ben a pesti helyőrség tisztjei az 1919-es újjáalakulás után a honvédség tényleges állományú tisztjei számára létesített *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület*nek 1899-re, főként kincstári segítséggel (a 800 ezer koronás költségvetésből 500 ezer koronát a kincstár biztosított) saját épületet emeltek a Váci utca 38. szám alatt.

Az egy gyár vagy üzem keretein belül működő kaszinók a 19. század utolsó harmadában keletkezett egyesületek voltak. A gyári vagy üzemi kaszinók alapszabályai tulajdonképpen semmilyen jellegzetességet sem tartalmaztak az egyesület céljait tekintve. Specialitásuk abban rejlett, hogy teljesen zártan, csak az adott termelő egység keretein belül dolgozó emberek, azon belül is elsősorban a tisztviselők szórakozását kívánták biztosítani. A sajátos működési keretek ebben az esetben is (a katonai kaszinókhoz hasonlóan) elköteleződést jelentettek az adott gyár vagy üzem vezetői felé. Ilyen értelemben csorbult ezeknek a kaszinóknak is az egyesületi mivolta, hiszen működésük nem volt független. A *Likéri Gyári Tiszti Casino* 1889-es alapszabályában így szabályozták ezt a kérdést: „A tiszti casino

feletti főfelügyelet a Rimamurány-Salgótarjáni vasmű részvénytársaságot illeti meg, mely társulat e jogát műszaki igazgatója által gyakorolja.”⁷⁷

A *Pesti Casino* 1830-as átnevezésével a nemzeti kaszinónak nevezett egyesületek váltak a kaszinók „prototípusává.” A nemzeti kaszinók nagy része azonban nem állta ki az idő próbáját. A régi idők emlékeként mindössze hét nemzeti kaszinó működött még az első világháború után is: Budapesten, Dunaharasztaban, Kaposváron, Miskolcon, Pécsen, Szabadkán és Veszprémben. A nevükben a nemzeti jelzőt hordozó kaszinók valójában semmiben sem különböztek a magukat csak kaszinóként definiáló egyesületektől. A nemzeti jelző általában inkább a kaszinó régiségét volt hivatott jelezni. Kivétel ez alól a Dunaharasztaban 1925-ben alapított nemzeti kaszinó, mely feltehetően hagyománytiszteletből vette fel ezt a nevet.

További és egyben befejező kérdése volt a kutatás e szakaszának, hogy meddig maradhattak fent ezek az egyesületek a háború alatt és után. A kaszinók megszűnésének és feloszlásának legalább két okát lehetett a dokumentumokból kiszűrni. Egyrészt már az ezt megelőző korszakokban is voltak kaszinók, amelyek az érdeklődés hiányára hivatkozva kérték az egyesület feloszlásának jóváhagyását, vagy csak minden egyéb intézkedés nélkül megszűntek működni. Más esetekben az egyes kaszinók ellen a helyi előljáró vagy a rendőrség indíthatott eljárást. Ennek során feltárták a működéssel kapcsolatos visszasságokat is: például, hogy nem tartanak választmányi gyűlést, hogy nincs leltára a kaszinónak, hogy csak kártyázásból áll az egyesület belső élete, vagy politikai napilapokat járatnak. Mindezek mellett fény derülhetett a tagsággal szembeni kifogásokra is, konkrétan arra, hogy az adott kaszinónak zsidó tagjai is vannak.

A harmincas évek végétől fokozatosan szűkülő lehetőségek az egyesületek számára és így a kaszinók számára is egyre nehezebbé tették a fennmaradást. Nemcsak a szabályozás szigorodása és a felügyelet szorosabbá válása, de a tagok anyagi ereje is folyamatosan erodálta a közösségi együttlét e fajtáját. Erre az időszakra az egyesületek fénykora lejárt, működtek ugyan még a kaszinók is, de a bennük folyó élet már meg sem közelítette a dualizmus idejének pezsgését. A korabeli kaszinómonográfiákban a kaszinói élet leegyszerűsödéséről és a működési nehézségek megszorodásáról írtak a szerzők. Közvetlen alapszabályi változtatást csak a második zsidó törvény követelt az egyesületektől és azon belül a kaszinóktól is. A nehézségek ellenére sok kaszinó 1939 után is, a háborús állapotok alatt is, tovább működött. Az egyesületi élet hivatalos megszüntetésére csak 1945 márciusában került sor, amikor Vajna Gábor a Szálasi-kormány belügyminisztere, minden törvényhatóság tisztviselőjéhez eljuttatott levele értelmében az

⁷⁷ Likéri Gyári Tiszti Casino 1889-es alapszabálya. MNL OL K150-1889-VII-8-76099. 1813.

egyesületek tevékenységét beszüntette: „Megállapításom és köztudomásom szerint is, a kulturális egyesületek nagy részének működése sem a mai kor követelményeinek, sem és főképpen a hungarista követelményeknek nem felelnek meg és ezért a Magyarországon működő, illetőleg létező összes kulturális egyesület működését az egyesületek feletti felügyeleti jogom alapján további rendelkezésig beszüntetem.”⁷⁸

A kaszinótagok vagy vezetők 1945 utáni beszámolóiban általában úgy nyilatkoztak, hogy az egyesület működése a nyilas hatalomátvétel után lehetetlenné vált véglegesen. Becsléseim szerint a többség számára ez az egyesületi élet végleges megszűnését is jelentette, sok esetben egy év múlva már nem volt kikkel és nem volt hol összejönniük. Az iratokból kiolvasható általános trend szerint a szovjetek bevonulásával és az új politikai rend kialakulásával egyidőben a kaszinók helyiségeinek nagy részét elfoglalta valamelyik éppen újrainduló párt. 1945 augusztusában kelt az a levél, mely jól érzékeltetheti számunkra a kaszinók – és talán az egyesületek körül is – kialakult helyzetet. Hegyesi János parasztpárti képviselő Erdei Ferencnek írt levelében ugyanis arra hívta fel a belügyminiszter figyelmét, hogy az egyesületek működésének újra engedélyezésével (130.632/1945. számú belügyminiszteri rendelet) zavar keletkezett sok egyesület háza táján. A zavar oka pedig, hogy az időközben párthelyiségekké lett egyesületi helyiségeknek hirtelen két jogos használója lett. A konfliktus okán a levélíró a kaszinókkal kapcsolatos általános véleményének is hangot adott: „De eltekintve a saját pártterdektől semmiképpen nem tudom elképzelni úgy a demokráciát, hogy a falu parasztsága szemében eddig is szálkát jelentő úri kaszinók – még netán valami új cégér alatt is – tovább működhessenek.”⁷⁹ Természetesen nem csak a parasztpártnak volt érdeke, hogy a kaszinókban még megtalálható vagyontárgyakat és főleg a kaszinók ingatlanait közkézre bocsássák. Az összes 1945-ben újrainduló párt mellett a szintén újraalakuló vagy éppen most született civil szervezetek is ringbe szálltak egy-egy kaszinó vagyonaért, ha teheték. A Szociáldemokrata Párt, a Magyar Dolgozók Pártja, a Nemzeti Parasztpárt és a Magyar Kommunista Párt nevét sokszor olvashatjuk az adományozottak között, de voltak esetek, amikor Országos Zsidó Helyreállítási Alap, a Szakszervezeti Tanács, vagy a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége kapta meg a szóban forgó kaszinó vagyontárgyait, esetleg ingatlanát. Sokszor vastag iratcsomó jelzi, hogy a helyben működő pártok milyen nagy küzdelmet folytattak egy-egy kaszinó általában erősen megviselt, kopottas ingóságaiért vagy éppen épületéért. Bonyhádön például a

⁷⁸ *Somlyai Magda*: A Szálasi-hatalom néhány intézkedése és hatásuk a lakosság magatartására. Párttörténeti közlemények 29. (1983) 3. sz. 74.

⁷⁹ Nemzeti Parasztpárt kérelme az Úri Kaszinó egyesületek működése és helyiségeinek használata tárgyában. MNL OL XIX-B-1-h BM. Egyesületi főosztály 1. sorozat 250386 2. doboz

szociáldemokraták helyi szervezete a kiscgazdákkal volt kénytelen megosztani az ingóságokon. A *Bonyhádi Kaszinó* biliárd felszerelését a szocdemek, a berendezési tárgyakat és tizenegy kártyacsomagot pedig a kiscgazdák kapták.⁸⁰

Az általános helyzet konszolidálódásával az egyesületekre vonatkozóan is született néhány rendelet, mely ezen a téren is próbált rendet teremteni. Elsőként az 529/1945-ös számú miniszterelnöki rendelet értelmében a fasiszta és katonai jellegű egyesületek felosztatását rendelték el, amire hivatkozva azonban több kaszinó felosztatását is foganatosították 1945 és 1946 folyamán. 1945-ben még két, az egyesületek életét konkrétan szabályozó rendelet látott napvilágot. Az egyesületi élet újbóli megkezdését engedélyezte a 130.632/1945 számú belügyminiszteri rendelet, a 20.165/1945 számú belügyminiszteri rendelet pedig az egyesületek felülvizsgálatát írta elő. E szerint az egyesületeknek jelentést kellett írniuk az 1939 óta kifejtett tevékenységükről, amit a törvényhatóság fejének és az illetékes Nemzeti Bizottságnak kellett benyújtaniuk. Ezeknek véleményezési joga volt, de az egyesületek további működésével kapcsolatosan a végső szót a belügyminiszter mondta ki, részben a véleményezések alapján. A jelentési kötelezettséget elmulasztók pénzbírsággal, illetve az egyesület felosztatásával voltak büntethetők.

A várakozásokat jóval felülmúló mennyiségű 1945 utáni levéltári iratanyag tanúsága szerint az egyes kaszinók felülvizsgálatát a belügyminisztérium egyesületi főosztálya az államvédelemmel karöltve végezte. A hivatali út a belügyminisztériumtól az államvédelemig, majd vissza vezetett. A belügyminiszter utasítására elrendelt nyomozás során felmérték, hogy milyen ingóságai, ingatlanai vannak a kaszinónak, kik vezették azt, mi volt jellemző a tevékenységükre. Majd kikérték az illetékes Nemzeti Bizottságon kívül a helyben működő pártok véleményét is. Ezek az esetek többségében az adott kaszinó bezáratását javasolták. Kiskőrösön a *Petőfi Kaszinó* esetében például ilyen indoklással: „Ma, amikor demokratikus pártok működnek és fejtenek ki áldásos tevékenységet az országépítés szempontjából nincs arra szükség, hogy Kaszinók folytathassák működésüket és ha azok az egyének, akik a kaszinóba tömörültek eddig az ország újjáépítésében részt kívánnak venni, akkor csatlakozzanak, illetve lépjenek be valamelyik demokratikus pártba.”⁸¹ Akadt azonban néhány olyan eset is, amikor a nemzeti bizottság ugyan pozitívan nyilatkozott az adott kaszinóról, ennek ellenére az illetékes főosztály feloszlató határozatot hozott. Megesett az is, hogy az ügy előadója úgy nyilatkozott, hogy semmilyen törvényes kifogás sem hozható fel az adott kaszinóval szemben, felettese mégis a feloszlató határozat megszerkesztésére utasította (például az

⁸⁰ Kaszinók, egyesületek és a Nyilas Párt felosztatására és vagyonának átadására vonatkozó iratok. 1946–1947. PÍL I. 283.40/20.

⁸¹ A Kiskőrösi Petőfi Kaszinó vagyonának felhasználása. BM. Egyesületi főosztály. 2. sorozat. MNL OL XIX-B-1-h 481497 70. doboz.

Országos Kaszinó esetében). A feloszlató határozatok túlnyomó többségében egy sablon-indoklást olvashatunk, mely szerint a belügyminiszter megállapítása szerint az úri kaszinók propagandát fejtenek ki az Egyesült Nemzetek ellen, ezért azokat fel kell oszlatni. Ebben a kontextusban természetesen minden kaszinó úri kaszinónak minősült, nevezzék azt bárhogy is. Az Egyesült Nemzetek elleni izgatás vádjára pedig azért volt szükség, hogy az adott kaszinót a fegyverszüneti egyezményre (annak is a 15. §-ára) hivatkozva lehessen feloszlítani.

Volt azonban néhány kaszinó ekkor is, mely próbált küzdeni a fennmaradásáért és hosszabb-rövidebb ideig működhetett 1945 után is. A *Lipótvárosi Polgári Kaszinó*, majd névváltoztatása után *Budapesti Polgári Kaszinó* például 1948 áprilisáig fennállt, igaz 1946-ban megváltoztatta nevét *Budapesti Körre*. Ugyanakkor sem a *Nemzeti Casino*, sem az *Országos Kaszinó* továbbműködési kérelmére nem adtak pozitív választ. Az iratfolyam legkésőbbi darabjai 1949-es, néhány 1950-es keltezésű, melyek általában olyan elhúzódo ügyek voltak, amelyek során az adott kaszinó ingatlan vagy ingó vagyonának megtalálása, vagy annak eladományozása jelentett problémát. De volt olyan eset is, amikor a belügyminisztérium vagy az államvédelem által keresett egyesület évek, esetleg évtizedek óta nem létezett.

A fentiek alapján tehát nem állíthatjuk, hogy a kaszinók története 1945-ben befejeződött, hiszen a feltárt iratok szerint maradt néhány működő kaszinó az ezt követő néhány évben is. Sőt meglepő módon tudunk említeni két 1945 után alakult kaszinót is. A *Kunhegyesi Paraszt Kaszinó* 1946-ban alakult meg a volt polgári kaszinó helyiségeiben. Alapszabályai a korábbi idők sablonjai szerint készültek, egyetlen kivétel, hogy itt már nemcsak a hazafias, hanem a demokratikus szellem ápolását is feladatuknak tartották. A belügyminisztérium az 1922-es rendeletre hivatkozva fogadta el az új egyesület alapszabályát. Az indoklás szerint a kaszinó azért alakulhat meg, mert demokratikus alapokon áll, és főként azért, mert a Nemzeti Parasztpárt érdekkörébe tartozik. Az államvédelem kaszinóval szembeni véleménye 1948-ra, sok más általános körülmény megváltozásával együtt, átalakult. Feloszlítását akkor azért tartották indokoltnak, mert kulák és reakciós tagjai nemcsak „tívornyáznak”, de az Amerika Hangját is hallgatják.

A Pécssett alapított *Budai Munkás Kaszinó* 1949. február 12-én tartotta alakuló gyűlését, melyen a Sophiane Gépgyár, a Hamerli Kesztyűgyár, a Fém és Lakatosárugyár, az Állami Dohánygyár és az MDP budai pártszervezetének kiküldött tagjai is részt vettek. A jegyzőkönyv szövege szerint az egyesület létrejötté többek között azért is volt fontos, mert a kaszinóban „lehetőség nyílik a szórakozáson kívül a kulturális és politikai fejlődés fokozására is.”⁸² A kaszinót az MDP budai alapszervezetének helyiségeiben és annak kezdeményezésére alakították,

⁸² Uo.

céljai megegyeztek a békeidőkben olvasottakkal: „a pécsi s baranyai dolgozók részére társadalmi központot nyújtani és a munkás kultúrát emelni.”⁸³ 1949 novemberében egy kiadós államvédelmi nyomozást követően azonban az egyesület alapszabályainak láttamozását megtagadták. Az ennek hatására tartott feloszlató közgyűlés jegyzőkönyve szerint a kaszinó csak a pártnak juttatott ingatlanon levő adósságok miatt alakult meg, így próbáltak ugyanis a tagoktól pénzt kérni. Az ál-kaszinó 1950. február 25-én mondta ki megszűnését.

A fentiekből úgy tűnik, hogy a kaszinó-eszme, a kaszinó-jelenség nem találkozott az 1945 utáni új politikai berendezkedés alapvető ellenszenvével. Kétségtelenül gyanúsán kezelték ezt az egyesülettípust, alapvetően a demokratikus elvekkel ellentétesnek érezték azok létét, de az iratok alapján az is látható, hogy voltak próbálkozások a civil szerveződés domesztikálására. A politikai mozgástér szűkülésével párhuzamosan azonban egyre nagyobb lendülettel vették célba ezt az egyesülettípust és oszlatták fel a még meglévő egyedeit is.

Összegzés

Az 1827 és 1945 közötti több mint száz esztendő áttekintése után jól látható, hogy a kaszinók számának növekedésével egyre változatosabb nevű és profilú kaszinók jöttek létre. Mindez azt is jelentette, hogy egyre szélesebb társadalmi rétegek tömörülhettek kaszinókba. A reformkor kaszinóinál még csak elszórtan, majd az idő előrehaladtával egyre növekvő mértékben vált jellemzővé a specializált kaszinók alapítása. Olyannyira, hogy a kezdetben még elképzelhetetlen nőkkaszinó, munkás vagy altiszti kaszinó is létrejöhett. Az egyes korszakok alapításait térképre vetítve kirajzolhatóak voltak különböző sűrűsödési pontok, kezdetben az ország középső részén, majd inkább a déli megyékben, de mindvégig a Dunától keletre eső területeken. Egyértelműen igazolható volt, hogy az idő előrehaladtával a kaszinók divatja az alacsonyabb lakosság számú, kevésbé fejlett települések felé haladt. Természetesen a jelenséget az is befolyásolta, hogy a városok egyesületi piaca egy idő után megtelt, az alapító települések közötti részesezésük ennek következtében is csökkent. A vizsgálatból kiderült, hogy a kaszinó-alapítási kedv és a település jogállása vagy piacközponti szerepe között nem volt szignifikáns összefüggés, és ugyanígy nem volt igazolható sem a nemesi, sem a polgári dominancia a kaszinóalapítások mögött. Vagyis a kaszinóalapítási kedv elsősorban egy-egy, a helyi társasági életben meghatározó ember vagy kisebb csoport kezdeményezőkézségének volt a függvénye. A többkaszinós települések

⁸³ Budai Munkás Kaszinó. MNL OL XIX-B-1-h BM. Egyesületi főosztály. 2. sorozat. 5632/1183. 45/a. doboz.

sajátosságai pedig arra engedtek következtetni, hogy a nemzetiségi hovatartozás vagy a társadalmi státusz alapján, illetve a foglalkozások mentén létrejövő csoportok társaséletüket is elkülönülten éltek.

THE SPREAD OF CASINOS IN HUNGARY

by Gabriella Eöry

SUMMARY

This paper explores the spread of associations known as casinos in Hungary between 1827 and 1945 using a database established by the author which contains all available information about the associations which were called casinos for the major part of their existence. The analysis extends not only to the types and aims of the casinos, but also to their expansion in terms of both geographical and social space. Through examining the trends in individual periods, it describes the emergence of casinos in smaller settlements and their spectacular specialization. For the period following World War I, the paper not only explores the establishment of new casinos, but also those that remained active in the interwar period and the impact of the post-1945 transformations on the world of casinos.